

نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۲۳)

قرآن‌های مترجم فارسی از ماوراء النهر تا سده هجری

عضو وابسته فرهنگستان علوم، تهران | مرتضی کریمی‌نیا

| ۱۴۱ - ۱۹۵ |

۱۴۱

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

فرارود یا ماوراء النهر سرزمینی پهناور در میان دو رود آمودریا (جیحون) و سیردریا (سیحون) است، اما در متون تاریخی و ادبی قدیم، این نام بر سرزمینی پهناور در شمال خراسان بزرگ، در آن سوی رود جیحون یا آمودریا در آسیای میانه، اطلاق می‌شد. اگرچه این مناطق از دوران هخامنشیان عمدتاً تحت حاکمیت امپراطوری ایران بود، مردمان ساکن در شهرهای مختلف فرارود پیش از اسلام دولت واحدی نداشتند. با ورود اسلام به مناطق شرقی ایران، اغلب مناطق ماوراء النهر به خراسان ضمیمه شد. از نیمه سده نخست هجری به بعد، رفت و آمد میان شهرهای عراق (بصره و کوفه) و شهرهای خراسان و ماوراء النهر افزایش یافت و همین امر در پایان سده اول به شکل‌گیری برخی مدارس کلامی و مکاتب فقهی در این مناطق انجامید.

وجود مدارس مختلف فقهی، حدیثی و تفسیری در خراسان بزرگ و ماوراء النهر، باعث شد از همان آغاز کتابت متن قرآن با شیوه کهن کوفی از اهمیت و توجه برخوردار شود. به احتمال زیاد، مهارت مردمان خراسان و ماوراء النهر در کتاب‌آرایی پیش از اسلام (مانند کتاب‌آرایی مانوی)، زمینه‌ساز تحولات در تزئین و تذهیب قرآن‌های کوفی در سده‌های دوم و سوم هجری قمری بوده است. بدیهی است قرآن‌نویسی در ماوراء النهر پیرو کتابت در خراسان بزرگ بوده، و بسا قرآن‌ها به خط کوفی مشرقی (یا کوفی ایرانی) در سده‌های چهارم و پنجم هجری، که نه در خراسان بزرگ یا ایران مرکزی، بلکه در شهرهایی چون سمرقند و بخارا (از بلاد ماوراء النهر) تولید شده‌اند.

باری، خراسان کهن و ماوراء النهر را باید مهم‌ترین مهد پرورش زبان فارسی دانست. پس از ورود اسلام به ایران مرکزی، خراسان و ماوراء النهر، فرهنگ ایرانی و زبان فارسی در ماوراء النهر (فرارود) تا قرن‌ها استمرار و امتداد یافته است. از همین رو، گونه خاص زبان فارسی متعلق به حوزه ماوراء النهر در برخی از متون کهن برجای مانده از قرون چهارم هجری به بعد، چون دیوان رودکی و پاره‌ای از ترجمه‌های کهن قرآنی در این منطقه باقی مانده است.

خاستگاه ترجمه و تفسیر فارسی قرآن ماوراء النهر بوده است. نخستین ترجمه قرآن به زبان فارسی در ماوراء النهر و در عهد حکومت منصور بن نوح سامانی در سال ۳۵۴ هجری صورت پذیرفت. این اثر یعنی «ترجمه تفسیر طبری»^۱ که تحولی بزرگ در امر تفسیر قرآن به شمار می‌آمد، سرآغاز جریان ترجمه فارسی قرآن گردید. در پرتو حمایت سامانیان و حاکمان بعدی در ماوراء النهر از

۱. آذرتاش آذرنوش در کتاب زیر، اهمیت، جریان سازی و اثرگذاری این نخستین ترجمه فارسی قرآن را واریسی کرده است: تاریخ ترجمه از عربی به فارسی از آغاز تا عصر صفوی ۱- ترجمه‌های قرآنی، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵.

قرآن نویسی همراه با ترجمه فارسی، انبوهی نسخه‌های مختلف قرآنی مترجم فارسی و بعدها نسخه‌های مترجم ترکی پدید آمد. نسخه برداری مکرر از «ترجمه تفسیر طبری» در سایر مناطق خراسان و ایران مرکزی سبب پدید آمدن انبوهی نسخه‌های متفاوت از این اثر کهن و تولید ترجمه‌های تازه‌ای از قرآن کریم شد. با رواج و گسترش ترجمه فارسی قرآن در نواحی جنوبی‌تر چون خراسان بزرگ، هرات، سیستان، و نواحی مرکزی ایران (نیشابور، بیهق، ری، اصفهان و همدان)، و بعدها در عراق و آسیای صغیر و بالکان و مصر، شمار و تنوع زبانی و واژگانی این ترجمه‌ها رو به فزونی نهاد، اما همچنان تا سده‌های هفتم و هشتم هجری ترجمه فارسی قرآن در ماوراء النهر از یکدستی بیشتری برخوردار است. از این رو می‌توان گفت در قیاس با سایر مناطق جهان اسلام، ترجمه‌های فارسی قرآن از حوزه ماوراء النهر طی سده‌های چهارم تا هشتم هجری از ثبات زبانی و واژگانی بیشتری برخوردار بوده‌اند.

متأسفانه از نخستین قرآن‌های کتابت شده در ماوراء النهر و نیز قرآن‌های پارسی متعلق به این منطقه در سده چهارم هجری اطلاع زیادی در اختیار نداریم. عموم نسخه‌های برجای مانده از «ترجمه تفسیر طبری» متأخر از سده ششم هجری‌اند، در دیگر مناطق ایران کتابت شده‌اند، و لذا الگوی زبانی آنها اندکی تغییر یافته است. با این همه، دور نیست بپنداریم که در عهد سامانیان با مرکزیت سمرقند و بخارا، و پس از ایشان، به سبب تعلق خاطر مردم این مناطق به زبان و فرهنگ فارسی، نسخه‌هایی دیگر از قرآن همراه با ترجمه فارسی در ماوراء النهر فراهم آمده است. با برآمدن حاکمان بعدی، چون ترکان قراختایی، آل افراسیاب (قروخانیان)، و سلجوقیان، زبان فارسی از ترجمه‌های قرآنی حذف نشد، بلکه با استمرار آن، گاه ترجمه‌های ترکی نیز بدان افزوده شد و نمونه‌هایی از قرآن‌های سه‌زبانه عربی، فارسی و ترکی پدید آمد که برخی از آن‌ها را در همین نوشتار معرفی خواهیم کرد.

ویژگی‌های کلی مصاحف قرآنی ماوراء النهر

روشن است که بسیاری از ویژگی‌های کلی قرآن‌های ماوراء النهر (مانند استفاده از نشان‌های خمس و عشر، تذهیب سرسوره‌ها، به‌کارگیری قرائات مختلف، و رواج رسم الإملاء در برابر رسم المصحف) با مناطق دیگر شرق ایران، و نیز با سایر مناطق جهان اسلام مشترک است. با این حال، با بررسی مجموعه مصاحف کتابت شده در ماوراء النهر طی قرون چهارم تا هشتم هجری، برخی عناصر خاص در شیوه قرآن نویسی، کتاب آرایی و تزئین مصاحف قرآنی در این منطقه می‌توان یافت که در اینجا به مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنم.

عدم پیروی از کتابت پیوسته

کاتبان ایران به‌ویژه در خراسان و ماوراء النهر از آغاز با «کتابت پیوسته» مخالفت ورزیده‌اند.^۱ در «کتابت پیوسته» که هم در نخستین نمونه‌های حجازی و هم در نمونه‌های کوفی و نسخ و محقق در قرون بعدی به چشم می‌خورد، کاتب حروف را بدون توجه به میزان فضای موجود در هر سطر با فاصله‌های تقریباً مساوی در کنار هم می‌چید. از این رو، پیوسته ناگزیر بود کلمه‌ای را در انتهای سطر تقطیع کند و بخشی از آن را در ابتدای سطر بعدی بنویسد. ایرانیان در برخورد نخست با این نسخه‌های قرآنی، احتمالاً از همین اسلوب پیروی کرده‌اند، اما به تدریج در برخی مناطق شرقی، یعنی خراسان و ماوراء النهر از ادامه آن تن زده و کلمات عربی را در پایان سطر تقطیع نکرده‌اند.^۲ در قرون چهارم به بعد، نمونه‌های متعددی از تلاش ایرانیان در کتابت قرآن به سبک جدید (کوفی مشرقی) یا به خط نسخ را می‌توان یافت که کتابت پیوسته را به کار نبسته‌اند. اما انتخاب این شیوه باید بسیار زودتر در کتابت ایرانیان از قرآن به خط کوفی اولیه در سده‌های دوم و سوم هجری رخ داده باشد.^۳

عدم پیروی از «کتابت پیوسته» در سده‌های بعدی را نیز باید از ویژگی‌های قرآن نویسی خراسان و ماوراء النهر دانست. در حالی که کاتبان مصاحف در عراق، ایران مرکزی، شامات و مصر حتی تا اواخر سده هفتم هجری همچنان از شکستن کلمات در انتهای سطور ابایی نداشتند، تقریباً تمامی مصاحف قرآن در ماوراء النهر در عین رعایت تراز سطور در صفحه‌بندی قرآن خود، از تقطیع کلمات خودداری می‌کنند، تا آنجا که گاه برای اجتناب از برهم خوردن تراز سطور، بخشی از حروف پایانی را با فاصله در حاشیه برگه می‌نویسند.

۱. یادداشتی در انتهای قرآن شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی، آمده است که علمای ماوراء النهر، سمرقند و خراسان این کار را سخت ناخوش دارند. نک. مرتضی کریمی‌نیا، «قرآن نویسی منظم و باقاعده در ایران از قرن پنجم تا دهم هجری و تأثیر آن در کتابت قرآن از عصر عثمانی تا امروز»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۵/ پیاپی ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹، ص ۴۵-۷۳.

۲. برای تفصیل نک. مرتضی کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۰۹-۳۱۵؛ و مقاله اخیر من با مشخصات زیر:

Morteza Karimi-Nia, "Against scriptio continua: Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.

۳. نمونه‌هایی از مصاحف کوفی سده دوم و سوم که کاتبان ایرانی‌شان در خراسان و ماوراء النهر از «کتابت پیوسته» تبعیت نکرده، و لذا هیچ کلمه‌ای را در پایان سطر نشکسته‌اند، عبارتند از: قرآن ش ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران؛ قرآن شماره ۵۴۸ در موزه ملی پارس شیراز؛ قرآن ش ۴۳ در حرم امام حسین (ع) که بخشی دیگر از آن به شماره 401a در کتابخانه بادلیان (آکسفورد) نگهداری می‌شود؛ نسخه ش ۲ در حرم حضرت عباس (ع)؛ قرآن بزرگ کوفی در موزه چهلستون (اصفهان)؛ قرآن ش ۲۰۱۹ در موزه آستانه قم؛ سه قرآن کوفی به شماره‌های 1397، Or. 1، Loth 3 در کتابخانه بریتانیا (که بنا به تحقیق من از ایران به انگلستان منتقل شده است)؛ نسخه 1143 Add. در کتابخانه دانشگاه کمبریج؛ نسخه 334 (k) Arabe در کتابخانه ملی فرانسه، که بخش دیگری از آن با شماره 36 Cod. Arab. در کتابخانه سلطنتی (کپنهاگ) نگهداری می‌شود؛ و سرانجام دو نسخه 1407 Is و 1421 Is در کتابخانه چستربیتی که نسخه اخیر تاریخ ۲۹۸ هجری دارد.

غلبه خط محقق بر سایر اقلام در کتابت قرآن

خط محقق از قدیم‌ترین اقلام مدوّر و غیرکوفی به شمار می‌آید که آغازهای آن را به سده چهارم هجری می‌توان منسوب کرد، اما طی سده‌های پنجم و ششم هجری در مناطق مختلف خراسان، ایران مرکزی و عراق به شکوفایی و تنوع سبک‌های کتابتی رسیده است. خط‌های غیرکوفی یا اصطلاحاً خط‌های مدوّر در سده سوم هجری کاربردی بسیار محدود در قرآن‌نویسی داشتند و تا مدت‌ها خط کوفی و کوفی مشرقی همچنان در این عرصه غالب بودند. از میانه سده چهارم هجری که کاتبان مسلمان تلاش کردند خط کوفی را بیشتر خوانا کنند، یا به تعبیر دیگر خواستند از خط غیرکوفی در کتابت قرآن استفاده کنند، دو گزینه پیش روی خود داشتند: نسخ و محقق. قریب به اتفاق کاتبان قرآن در خراسان و ماوراء النهر خط محقق را برگزیده‌اند. از این رو، کتابت قرآن به خط محقق و در اندازه‌های بزرگ شایع‌ترین شیوه قرآن‌نگاری در ماوراء النهر سده‌های پنجم تا نهم هجری بوده است. در پهنه بی‌کران دشت‌ها، دم‌خور با زمزمه آب‌های روان و سرخوش از سواری اسبان تیزتک، روح سرکش ترکان - که اینک به فرمان خدای قرآن سر نهاده بود - چگونه می‌توانست به قطع کوچک و خط ظریف نسخ در کتابت کلام او تن دهد؟ قرآن‌های فراوانی از ماوراء النهر سراغ داریم که فقط در سه سطر و با قلم محقق درشت کتابت شده‌اند. این شیوه، به جز نمونه‌های نادری در دوران مملوکی، در هیچ مکان و زمان دیگری تکرار نشده است.^۱ تقریباً در تمامی ترجمه‌ها و تفاسیر فارسی قرآن که در این مناطق به خط غیرکوفی تولید شده‌اند، متن قرآن به قلم محقق و ترجمه‌ها و توضیحات فارسی به خط نسخ (جلی یا خفی) کتابت شده است.

استفاده از قطع‌های بزرگ و سطور کم در کتابت نسخه‌های نفیس

بسیاری از مصاحف نفیس و پرهزینه که با پشتیبانی حاکمان و امیران منطقه‌ای کتابت شده‌اند در اندازه‌های بسیار بزرگ و تعداد سطور کم تولید شده‌اند. در این مصاحف حاشیه‌های بسیار وسیعی در اطراف متن برای تزیینات نسخه قرار داده شده و کاتب غالباً از دانگ بسیار درشت قلم محقق بهره برده است. غالباً هنگامی که تعداد سطرها افزایش و قطع نسخه کوچک می‌شود، نسخه برای کاربرد روزمره، و از سوی کاتبی عادی کتابت شده است؛ لذا در این گونه مصاحف

۱۴۶

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

۱. مثلاً در نسخه Is 1437 در کتابخانه چستربیتی که برخی از محققان غربی از نمونه قرآن‌های مملوکی تلقی کرده‌اند، اما به گمان من، این اثر می‌تواند از تولیدات سلجوقی در اواخر سده هفتم در آنتولی و در میان سلاجقه روم باشد. همچنین نسخه M.73.5.557 در موزه هنر شهرستان لس آنجلس (لکما) و پاره‌های دیگر آن در موزه‌های هنر هاروارد به شماره 1919.140 به وضوح ویژگی‌های قرآن‌نویسی در دوره سلاجقه در آنتولی را داراست.

(نمونه: قرآن‌های ۷۰۴ و ۹۹۹ و ۱۰۸۹ و جزوه قرآنی شماره ۱۲۳۹۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی)،
تزیینات چندان چشمگیر در ابتدا و انتهای نسخه، و سرآغاز سوره‌ها نمی‌یابیم.

به‌کارگیری تعداد سطور فرد در هر صفحه

کاتبان مصاحف ماوراء النهر (خواه همراه با ترجمه فارسی، یا بدون آن) تقریباً همواره تعداد ثابت سطرها در هر صفحه را عددی فرد (۳، ۵، ۷، ۹، ۱۱، ...) انتخاب کرده‌اند. انتخاب تعداد سطور زوج در مناطق دیگر جهان اسلام (حتی در خراسان) امری متداول و پرتکرار است،^۱ اما در مصاحف قرآنی ماوراء النهر استثناء و خلاف قاعده به شمار می‌آید. دو نمونه احتمالی از این استثناءها، یکی نسخه بدون شماره در کتابخانه آیت الله گلپایگانی در ۶ سطر است که در همین مقاله بدان پرداخته‌ایم، و دیگری «قرآن نادرشاهی»، کتابت محمد بن محمد بن احمد سبط القاضی عده الساوی در فاصله محرم ۷۰۲ تا شوال ۷۰۴ هجری در ۶ سطر است که اکنون به شماره‌های F.14. 283-289 در آکادمی علوم داغستان در مخاخ قلعه (داغستان) نگهداری می‌شود.

توجه همزمان به ترجمه فارسی و ترکی آیات

با توجه به بنیادگذاری امر ترجمه قرآن در سده چهارم هجری در ماوراء النهر، کاتبان بعدی در این منطقه به افزودن ترجمه فارسی آیات قرآن در نسخه‌های خود اهتمام بسیار دارند. از سوی دیگر، به سبب حکمرانی امیران ترک زبان در این مناطق، برخی از ایشان به تولید ترجمه‌هایی دو زبانه از قرآن اقدام کرده‌اند. زبان فارسی در این آثار از همان گونه ماوراء النهری برخوردار است و زبان ترکی آن، ترکی میانه است. بنابراین چنانچه قرآنی کهن تا اواخر سده هفتم هجری همزمان حاوی هر دو ترجمه فارسی و ترکی باشد، آن را نامزد خوبی برای قرآن‌های مترجم ماوراء النهر به شمار می‌آوریم.^۲ بعدها، در دوره عثمانی نمونه‌های مشابهی از ترجمه‌های ترکی (مانند نسخه HS 54 در کاخ موزه توپقاپی، و نسخه Cod. Or. 504 در کتابخانه دانشگاه لایدن، و نسخه

۱. برای نمونه این مصاحف قرآنی با تعداد سطور زوج از خراسان، ایران مرکزی و مصر را می‌توان برشمرد: الف) قرآن عباس بن محمد بن عباس مصاحفی قزوینی، در ۱۶ سطر، کتابت ۳۸۹ در ری، جزوه قرآنی ۱۴۹۹۹ در آستان قدس رضوی؛ ب) قرآن محمد بن احمد بن یاسین، در ۴ سطر، کتابت سال ۳۸۳ هجری در اصفهان، نسخه‌های شماره‌های ۴۵۳ تا ۴۵۶ در موزه هنرهای ترک و اسلام، استانبول؛ ج) قرآن ابوالبرکات حسینی در ۶ سطر، وقف سال ۴۲۱ هجری در مشهد، جزوات قرآنی به شماره‌های ۳۳۲۴ تا ۳۳۳۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ د) قرآن علی بن شاذان رازی، در ۱۰ سطر، کتابت سال ۳۶۱ هجری در ری، نسخه ۶۷۵۸ در کتابخانه دانشگاه استانبول؛ ه) قرآن بیهیجس جاشنگیر، در ۶ سطر، کتابت سال‌های ۷۰۴-۷۰۵ در قاهره، نسخه‌های ۲۲۴۰۶ تا ۲۲۴۱۲ در کتابخانه بریتانیا (لندن)؛ و) قرآن ابوالقاسم خیقانی، در ۸ سطر کتابت قرن سوم در خایقان مشهد، نسخه‌های Is1417A-D در کتابخانه چستربیتی (دابلین).

۲. مانند نسخه ش ۲۰۰۸ در آکادمی علوم ابوریحان بیرونی (تاشکند)، قرآن ش ۲۲۲۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، نسخه‌های شماره ۷۶۱ Arabic تا ۷۷۳ Arabic در کتابخانه جان رایلندز (منچستر)، و نسخه شماره ۹۵۱۵ OR در کتابخانه بریتانیا (لندن).

TIEM 73 در موزه هنرهای ترک و اسلام) یا شاید ترجمه‌های ترکی فارسی در منطقه آناتولی و آسیای صغیر تولید شده که زبان فارسی آن به کلی متفاوت از فارسی ماوراء النهر است.

کتابت ترجمه فارسی به صورت مورّب یا زیگزاگی

شیوه کتابت ترجمه آیات در نسخه‌های ماوراء النهر غالباً به یکی از این صورت است: نخست حالت مورّب رو به پایین با زاویه تقریبی ۴۵ درجه، و دوم به صورت زیگزاگی یا سینوسی که تصویری شبیه به ۷ و ۸ می‌سازد. این شیوه از کتابت ترجمه‌های میان سطری گاه در میان نسخه‌های خراسانی و ایران مرکزی نیز یافت می‌شود، اما عکس آن کمتر رخ می‌دهد؛ یعنی نسخه‌های نفیس قرآنی در ماوراء النهر به جز این دو روش به گونه دیگر تولید نمی‌شوند.

ویژگی‌های زبان و ترجمه فارسی در قرآن‌های ماوراء النهر

به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در دوم شخص جمع

به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در قرآن‌های مترجم به فارسی ماوراء النهر امری بسیار شایع و غالب است. دکتر علی رواقی با اشاره به این پدیده می‌نویسد: «در شماری از متن‌های ماوراءالنهری شناسه فعل - ید به صورت - یت به چشم می‌خورد. این ساخت یکی از ویژگی‌های گونه گفتاری زبان ماوراءالنهری است که در نوشته‌های این حوزه بیش از دیگر حوزه‌های جغرافیایی کاربرد داشته و برجای مانده است.»^۱ بنابراین باید بخاطر داشت که چنین کاربردی در تمام قرآن‌های ماوراء النهری پدیده‌ای صددرصد آشکار نیست.^۲ چه بسا در نقطه‌ای از ماوراء النهر این امر کاربرد غالب نداشته و لذا در ترجمه‌ای ماوراء النهری به کار نرفته باشد. مثلاً در اغلب اجزای سی‌گانه «قرآن پارسی ماوراء النهر» که به قلم کاتبان و ناسخان مختلف کتابت و ترجمه شده است، شناسه «یت» به کار رفته، اما در دو جزء آن (نسخه ش ۱ در کتابخانه قاضی زاده؛ و نسخه ش ۳۸۶ در کتابخانه ملک سعود)، کاتب بیشتر از شناسه «ید» استفاده می‌کند.

ترجمه حرف استفهام هل و (أ) به اُ

این از موارد بسیار شایع در ترجمه‌های فارسی ماوراء النهر است. مثلاً در ترجمه

۱. علی رواقی، «گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد»، آینه میراث، دوره جدید، سال سیزدهم، ضمیمه ۳۹، سال ۱۳۹۴، ص ۲۹.

۲. چه بسا قدیم‌ترین اشاره به این گویش در نقل نرشخی آمده است: و مردمان بخارا به اول اسلام در نماز قرآن به پارسی خواندندی، و عربی نتوانستندی آموختن. و چون وقت رکوع شدی، مردی بودی که در پس ایشان بانگ زدی «بکنیتا نکینت». نک: تاریخ بخارا، محمد بن جعفر نرشخی، تصحیح مدرّس رضوی، تهران: توس، ۱۳۶۳، ص ۶۷.

«أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (بقره: ۴۴) چنین می‌آورند: «اُپس درنیابیت به خرد؟» در ترجمه‌های فارسی مناطق دیگر، غالباً همزه استفهام به گونه‌هایی دیگر چون «آی»، «او»، «یا»، «آیا»، «باش» و مانند آن برگردانده می‌شود.^۱

ترجمه نون تأکید ثقیله به هرآینه هرآینه

عموم ترجمه‌های فارسی ماوراء النهر حرف تأکید (نَ) در انتهای افعال را با بیان مکرر حرف تأکید در زبان فارسی بیان می‌کنند. مثلاً در ترجمه عبارت «لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ» (آل عمران: ۸۱) می‌نویسند: «هرآینه گرویت هرآینه هرآینه بوی، و هرآینه یاری دهیت هرآینه هرآینه او را».

ترجمه کاف خطاب در ذلک = آنت، تلک = اینت، و ذلکم = آنتان

ک و کم در انتهای اسم‌های اشاره ذلک و ذلکم، تنها برای مشخص کردن مخاطب سخن است و در زبان فارسی معادل کاربردی ندارد. با این حال، نخستین مترجمان قرآن در ماوراء النهر به منظور افزایش دقت خود و فرونگذاشتن هیچ بخشی از کلام وحی، نخستین بار این کاف خطاب را عیناً به برگردان فارسی خود منتقل کرده‌اند. این امر اگرچه در قرون بعدی، گاه به برخی ترجمه‌های قرآنی در مناطق مختلف خراسان و چه بسا ایران مرکزی نیز راه یافته، اما همواره از ویژگی‌های زبانی رایج در ترجمه‌های ماوراء النهری باقی مانده است.

واژه‌های خاص فارسی در قرآن‌های ماوراء النهر

این را باید مهم‌ترین ملاک برای شناسایی نسخه‌های مترجم قرآن در منطقه ماوراء النهر دانست. بدیهی است که آمیختگی زبان فارسی در ماوراء النهر با زبان‌های مجاور، از دیرباز آن را متفاوت از گونه هروی، سیستانی و ایران مرکزی ساخته است. در اینجا فهرستی اجمالی از مهم‌ترین واژه‌های خاص را ذکر می‌کنم که در ترجمه‌های ماوراء النهری به صورت مکرر به کار می‌ورند. بدیهی است برخی از این معادل‌های فارسی (مانند فریجاب، فرخچی، و سفد) پیوندی مستقیم با زبان و گویش مردمان منطقه یا صورت نوشتاری فارسی در آن دوره دارد، و برخی دیگر (مثلاً: آنت، اینت، آنتان) تنها به صورت تقلیدوار از سوی مترجمان فارسی قرآن در ماوراء النهر در ترجمه قرآن به کار گرفته می‌شوند.

۱. «باش» تنها در فارسی منطقه هرات متداول بوده است. نمونه آن را در تفسیر کشف الاسرار (میبدی) و نیز در تفسیر قرآن (خواجه عبدالله انصاری) می‌یابیم. برای تفصیل، نک.: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌هایی تازه‌یاب از تفسیر قرآن خواجه عبدالله انصاری در ترکیه و نجف؛ بخش نخست: دستور و واژگان فارسی در گویش هروی»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۸/ پیاپی ۱۸۷، فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۰، ص ۵-۶۲.

فهرستی از برخی واژه‌های خاص در نسخه‌های مترجم قرآنی به فارسی با گونه ماوراء النهری

سوره و آیه	معادل عربی	واژه فارسی
مکرر	هل/أ	اُ = آیا
مکرر	ذلک/ تلک	آنت/ اینت
دخان، ۲۰	عُذْتُ	اندخسیدم
حجرات ۱۱	اللقاب	باج نامها/ پاژنامها
احزاب، ۴	ادعیاکم	بپسری پذیرفتگان
علق، ۱۵ و ۱۶	ناصیه	بجه/ پیجه
آل عمران، ۱۷۴	اتبعوا	بدم رفتند
حجر، ۶۵	اتبع رو	بدم رو
آل عمران، ۱۶۲	اتبع	بدم رود
جاثیه، ۱۸	اتبعها	بدم روش
روم، ۲۲	اختلاف	برافروشدن
زخرف، ۶۳	تختلفون	برافرودمی شوید
مائده، ۱۰۷	عُثِرَ	برشافیده شود
زمر، ۲۰/ عنکبوت، ۵۸	عُرِفَ	بروارها
عنکبوت، ۲۶	مهاجر	بریده‌ام
مریم، ۲۰ و ۲۸	بَغِيَا	بلایه کار
دخان، ۲۴	اترك البحر	بمان دریا را
حجر، ۸۵	بالحق	بِهَدَه
انعام، ۱۵۲	تکلیف/ نُکَلَفَ	بیسکفت/ پیشگفت
آل عمران، ۳۷	کَفَلها	پذیرفتاروی کرد
آل عمران، ۴۳	ارکعی	پشت خم ده
آل عمران، ۴۳	الراکعین	پُشت خم دهندگان
بقره، ۲۷۳	الحافاً	پشوژ/ برژوژ/ بشوژ
جاثیه، ۳۴	ماواکم	جای باش شما
انبیاء، ۱۳	مساکنکم	جایهای باش تان
توبه، ۱۲۰	ظَمَأ	چشنه/ چشنگی
أعراف، ۱۳۳	ضفدع	چغز/ جغز
بقره، ۲۵۹	ننشزها	دروای می‌کنیمش
آل عمران، ۱۱۸	البغضاء	دشمنادگی

۱۵۰

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

واژه فارسی	معادل عربی	سوره و آیه
دشمنایگی	مقتنا	نساء، ۲۲
دینه	الأمس	قصص، ۸۲
رغبت ناکنده بزنان بی‌آفتی/ ناآفتی	حصورا	آل عمران، ۳۷
روز باسپسین	اليوم الآخر	بقره، ۲۶۴
زفتان	أشحة	احزاب، ۱۹
زفتی	الشح	نساء، ۱۲۸
زفتی کردند	بخلوا	آل عمران، ۱۸۰
زه ویرا	نسله	سجده، ۷
زی تو	اليك	قصص، ۷
سرزو	سفر	بقره، ۲۸۳
سطبردل	غليظ القلب	آل عمران، ۱۵۹
سفدها	سُقِف	زخرف، ۳۳
سَفْدَها	عروشها	بقره، ۲۵۹/ حج، ۴۵
سُمج	نقفاً	انعام، ۳۵
شخولیدن	مكاء	انفال، ۳۵
شناه می‌کنند	يسبحون	انبیاء، ۳۳/ یس، ۴۰
غریفچی	حمأ	حجر، ۲۶ و ۲۸ و ۳۳
عَنَو = چرت	سنة	بقره، ۲۵۵
فرخچی	أف	انبیاء، ۶۷
فروزینه	وقود	آل عمران، ۱۰
فریجاب/ فرنجاب	طل	بقره، ۲۶۴
فیریده شدند	بَطِرَت	قصص، ۵۸
کنانه	قديم	یوسف، ۹۵
لبیشه برنهم	لاحتنكَنَ	اسراء، ۶۲
موغان/ مغان	المجوس	حج، ۱۷
می‌کھاند	يبخس	بقره، ۲۸۲
می‌کھاند	يمحق	بقره، ۲۷۶
نرسک وی	عدسها	بقره، ۶۱
نُسپاس/ نیک نسپاس	كفور	زخرف، ۱۵
هرآینه هرآینه	نَّ	مکرر

واژه فارسی	معادل عربی	سوره و آیه
وانج کرده‌ها/ وایج کردها	مَعْرُوسَات	انعام، ۱۴۱
ورتیج	السلوی	بقرة، ۵۷
یخنی می نهیت	تَدَخْرُون	آل عمران، ۴۹

قرآن‌های فارسی ماوراء النهر

در یک تقسیم کلی، قرآن‌های مترجم فارسی با گونه ماوراء النهری را به دو دسته اصلی می‌توان تقسیم کرد. نخست آنها که به ساخت زبانی و بیان واژگان فارسی در ماوراء النهر وفادار مانده‌اند، و دوم آنها که زبانشان متناسب با کاتبان قرون بعد و مخاطبان مناطق جدید، از روایت اصلی و اولیه تغییر یافته است، اما همچنان از برخی نشان‌های زبانی و فرمی قابل شناسایی‌اند. دشوار نیست تصور کنیم که برخی از قرآن‌های فارسی نوع دوم با کپی‌برداری از نسخه‌های اصلی ماوراء النهری در مناطقی دیگر از خراسان یا ایران مرکزی کتابت و تولید شده باشند. نمونه دسته نخست «قرآن فارسی ماوراء النهر»، و «قرآن ماوراء النهری منچستر»، قرآن ش ۶۳۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، نسخه TIEM 429 در موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، و نسخه ۱۲۲۱۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است، و برای دسته دوم می‌توان به قرآن شماره ۲۶۹۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی و قرآن TIEM 446 مورخ سال 730 هجری، در موزه هنرهای ترک و اسلام اشاره کرد.

در اینجا به مرور و معرفی مهم‌ترین نسخه‌های مترجم فارسی از منطقه ماوراء النهر می‌پردازیم. پیش از این، استاد دکتر علی رواقی به برخی قرآن‌های محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه‌های ۱۸۴، ۴۴۶، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۶۵، ۷۰۴، ۷۱۵، ۹۹۹، ۱۰۸۹، ۲۰۴۶، ۲۱۰۰) و یک جزء قرآنی به شماره ۱۹۲۰ در همین کتابخانه به عنوان قرآن‌های فارسی حوزه ماوراء النهر اشاره کرده‌اند.^۱ از این میان نسخه‌های ۴۴۶، ۶۳۲، ۶۶۵، ۷۱۵، ۲۱۰۰ و ۲۰۴۶ تقریباً خالی از نشانه‌ها و واژه‌های ماوراء النهری است که در نوشته حاضر به دو مورد آن (قرآن‌های ۶۳۲ و ۲۱۰۰) پرداخته‌ام. ضمن معرفی اجمالی این آثار از کتابخانه آستان قدس رضوی، می‌کوشم شماری دیگر از نسخه‌های قرآنی ناشناخته از حوزه ماوراء النهر را بدان‌ها بیفزایم که در سایر کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و جهان

۱۵۲

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

۱. فرهنگنامه بزرگ قرآنی، جلد ۱، ص‌نودونه تا صدوشانزده. گفتنی است جزء قرآنی به شماره ۱۹۲۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی درواقع یک جزء از قرآنی سی‌پاره است که برخی از اجزای دیگر آن در همین کتابخانه یا سایر کتابخانه‌های خارج از کشور (ایرلند، ترکیه، عربستان، و آمریکا) نگه‌داری می‌شود. من این اثر را «قرآن پارسی ماوراء النهر» نامیده‌ام، و با گردآوری این اجزاء و نیز برخی اوراق پراکنده آن از حراج‌های لندن و موزه‌های خارج از کشور، تصحیحی از آن را برای انتشار آماده کرده‌ام که امیدوارم به زودی به نشر برسد.

نگه‌داری می‌شوند. تعداد این آثار جمعاً ۳۲ نسخه است که برخی از آنها در اجزای مختلف در جاهای مختلف پراکنده شده‌اند.

پیش از معرفی نسخه‌های مترجم قرآن در ماوراء النهر، باید از دو اثر تفسیری فارسی، تفسیر نسفی، اثر امام ابو حفص عمر بن محمد نسفی حنفی (۴۶۱-۵۳۷ق) و لطائف التفسیر یا تفسیر درواجکی، اثر امام ابونصر احمد بن حسین بن أحمد زاهدی سلیمانی بخاری، معروف به درواجکی (م ۵۴۹ق) یاد کنیم. اثر نخست که ترجمه‌ای تفسیری از قرآن به فارسی مستجع و موزون است، درواقع نماینده خوبی از فارسی به کار رفته در ماوراء النهر و شهر نَسَف (/نخشب) است. از این رو، بسیاری از کلمات متداول در فارسی کهن ماوراء النهری را در آن می‌توان یافت.^۱ اثر دوم نیز تفسیری مشروح از قرآن به فارسی است و به سبب تعلق نویسنده‌اش، درواجکی به یکی از شهرهای ماوراء النهر (مرو، سمرقند یا بخارا)، زبان فارسی با گونه ماوراء النهری در نوشته او نیک نمایانده شده است.^۲ نسخه‌های متعددی از این دو تفسیر ماوراء النهری در کتابخانه‌های ایران، ازبکستان و ترکیه برجای مانده است؛ با این همه، از آنجا که این دو تفاسیری پارسی و تصحیح شده به شمار می‌آیند، یادکرد آن‌ها در میان نسخه‌های خطی از قرآن‌های مترجم فارسی حوزه ماوراء النهر موجه نمی‌نماید.

فهرستی از مهم‌ترین نسخه‌های مترجم قرآنی به فارسی با گونه ماوراء النهری

محل	شماره نسخه	زمان کتابت	سطور	شکل ترجمه	شناسه یت
کتابخانه دانشگاه کلمبیا	Smith Oriental MS 263	۶۵۷هـ	۳	مورّب	دارد
آرشیف ملی افغانستان	۲۱۱۹	قرن ۷-۶	۳	مورّب	دارد
آکادمی علوم ابوریحان بیرونی	۲۰۰۸	قرن ۷-۶	۵	فارسی و ترکی	دارد
آستان قدس رضوی	قرآن ۲۲۲۹	قرن ۷	۳	فارسی و ترکی	دارد
کتابخانه جان رایلندز (منچستر)	Arabic 761-773	قرن ۷	۳	فارسی و ترکی	دارد
قرآن پارسی ماوراء النهر	نسخه‌های مختلف	قرن ۷	۳	زیگزاگی	دارد
مکتبه الروضة الحیدریة (نجف)	قرآن ۵۰۴	قرن ۷-۶	۵	مورّب	دارد
مکتبه الروضة الحیدریة (نجف)	قرآن ۶۴+۶۵	قرن ۸	۱۱	مورّب	دارد

۱. شادروان عزیزالله جویی این اثر را (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳ش) تصحیح و منتشر کرده است. برای جزئیات نک.: علی رواقی، «گونه فارسی فرارودی (ماوراء النهری) با نگاهی به کتاب ارشاد»، آینه میراث، دوره جدید، سال سیزدهم، ضمیمه ۳۹، سال ۱۳۹۴.

۲. این اثر به تصحیح سعیده کمائی فرد، (تهران: مرکز نشر میراث مکتوب، ۱۳۹۸) در پنج جلد منتشر شده است.

شناسه یت	شکل ترجمه	سطور	زمان کتابت	شماره نسخه	محل
دارد	مورّب	۱۳	۷۲۴ هـ	TIEM 429	موزه هنرهای ترک و اسلام
ندارد	مورّب	۹	قرن ۸	TIEM 160	موزه هنرهای ترک و اسلام
ندارد	مورّب	۹	قرن ۸	TIEM 116	موزه هنرهای ترک و اسلام
دارد	مورّب/زیگزاگی	۷	قرن ۸	قرآن ۱۸۴	آستان قدس رضوی
دارد	مورّب/مستقیم	۷	قرن ۷	قرآن ۶۳۱	آستان قدس رضوی
ندارد	مورّب	۹	قرن ۸	قرآن ۶۳۲	آستان قدس رضوی
دارد	مورّب	۹	قرن ۷	قرآن ۷۰۴	آستان قدس رضوی
دارد	مستقیم	۹	قرن ۷-۸	قرآن ۹۹۹	آستان قدس رضوی
دارد	زیگزاگی	۹	۷۵۹ هـ	قرآن ۱۰۸۹	آستان قدس رضوی
دارد	مورّب/مستقیم	۱۱	قرن ۷-۸	قرآن ۲۰۴۶	آستان قدس رضوی
ندارد	مستقیم	۱۲	قرن ۸	قرآن ۲۱۰۰	آستان قدس رضوی
دارد	مستقیم	۵	قرن ۵-۶	قرآن ۲۶۹۱	آستان قدس رضوی
دارد	مورّب	۷	قرن ۶	جزوه قرآنی ۱۲۳۸۹	آستان قدس رضوی
دارد	مورّب	۷	قرن ۵-۶	جزوه قرآن ۱۲۳۹۰	آستان قدس رضوی
ندارد	مستقیم	۵	قرن ۶-۷	Or 9515	کتابخانه بریتانیا (لندن)
دارد	مورّب	۶	قرن ۷	بدون شماره	کتابخانه آیت الله گلپایگانی (ره)
دارد	مورّب	۹	قرن ۶	۱۲۲۱۴	مجلس شورای اسلامی
دارد	مورّب	۷	قرن ۷-۸	AKM285	موزه آقاخان (تورنتو)
ندارد	مستقیم	۱۰	قرن ۷-۸	میکروفیلم ۳۹۹۷	کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
ندارد	مورّب/مستقیم	۹	۷۰۴ هـ	وقف گروهی خیر، شماره ۱	کتابخانه سلیمانیه (استانبول)
دارد	مورّب	۷	قرن ۷-۸	نسخه‌های مختلف	حراج‌های ساتبیز و کریستیز
دارد	مورّب	۱۱	قرن ۶-۷	۲۴ می ۲۰۲۳/کالای ش ۱۰۱	خانه حراج آرکوریال (پاریس)
دارد	مورّب	۱۳	قرن ۸	K.1.2014.1407	موزه هنر دالاس (تگزاس)
دارد	مورّب/مستقیم	۵	قرن ۷	1720 II No. GK 5610845	موزه دولتی هنرهای شرق (مسکو)

۱۵۴

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/بهمن و اسفند ۱۴۰۴

۱. کتابخانه دانشگاه کلمبیا، نسخهٔ Smith Oriental MS 263

این یک پاره از قرآنی ۳۰ جزئی به خط مسعود بن عبدالملک، و تذهیب محفوظ بن عبدالملک در سال ۶۵۷ هجری، همراه با ترجمهٔ فارسی میان‌سطری است که تنها همین یک پارهٔ آن اکنون شناخته شده است. این نسخه حاوی ۹۱ برگ، و هر برگ آن دارای سه سطر محقق همراه با ترجمه‌ای میان‌سطری است. به دلیل دسترس نبودن تصاویر نسخه، متأسفانه تاکنون پژوهشی در خصوص این اثر انجام نگرفته است. با این همه، ویژگی‌های ظاهری نسخه و شباهتش با سایر مصاحف ماوراء النهر، از جمله قرآن ترکان خاتون، ما را به منشأ تولید این اثر، یعنی ماوراء النهر می‌رساند.

قرآن ترکان خاتون (از شاهزادگان قراختاییان کرمان) یا رُبْعَه قراختایی، نسخه‌ای ماوراء النهری از قرآن اما بدون ترجمه است که در سال ۶۸۷ بر مزار والدین ترکان خاتون در کرمان وقف شده است. این قرآن در سی مجلد و با ابعاد ۳۲،۵×۴۰ سانتی‌متر، هر صفحه حاوی سه سطر به خط مُحَقَّق، در اوایل سدهٔ هفتم در ماوراء النهر کتابت شده است و اکنون ۱۸ جزء آن در مزار شاه نعمت‌الله ولی (ماهان، کرمان)، یک جزء در کتابخانهٔ چستربیتی (Is 1487)، یک جزء در مجموعهٔ ناصر خلیلی (QUR87)، یک جزء - احتمالاً - در موزه ملی ایران نگه‌داری می‌شود، و برگ‌هایی از آن در حراج‌های مختلف لندن، از جمله در حراج سانبیز (۱۲ اکتبر ۲۰۰۰، کالای ۳۸) و حراج کریستیز (۱ می ۲۰۰۱، کالای ۳ و ۴) به فروش رفته است.

۱۵۵

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

کتابخانه دانشگاه کلمبیا، نسخهٔ Smith Oriental MS 263، به خط مسعود بن عبدالملک در ماوراء النهر، سال ۶۵۷ هجری

قرآن ترکان خاتون یا ربعه قراختای کتابت سده هفتم در ماوراء النهر، مجموعه شاه نعمت الله ولی (ماهان)، نسخه ۲۱۷
[مشابه با نسخه کلمبیا]

۱۵۶

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

قرآن ترکان خاتون یا ربعه قراختای، کتابت سده هفتم در ماوراء النهر، کتابخانه چستریتی، نسخه 1487 Is
[مشابه با نسخه کلمبیا]

۲. آرشیف ملی افغانستان (کابل)، قرآن ش ۲۱۱۹

این اثر قرآنی سه سطره همراه با ترجمه فارسی است که در سال ۷۱۰ هجری بر مزار شیخ احمد جام وقف شده و اکنون در آرشیف ملی افغانستان (کابل) نگه‌داری می‌شود. خط و الگوی کتابت این اثر شباهت بسیار به نسخه کتابخانه دانشگاه کلمبیا دارد، اما دانگ قلم در آن کوچک‌تر است. این نسخه با ۹۰ برگ، مشتمل بر بخش‌های مختلف از جزءهای ۲۶، ۲۷ و ۳۰ قرآن کریم است. کاتب و مذهب این اثر، تزیینات بسیار زیادی در سرسوره‌ها، آغاز هر یک از اجزاء قرآن، و نیز برای نشان دادن تخمیس و تعشیر و مقاطع آیات به کار برده است. با توجه به میزان طلای به کار رفته در تولید این اثر چشمگیر قرآنی، می‌توان حدس زد که پدیدآورندگان آن از حمایت مالی بسیار قدرتمندی در خراسان و ماوراءالنهر برخوردار بوده‌اند.

آرشیف ملی افغانستان (کابل)، قرآن ش ۲۱۱۹، وقف شده در سال ۷۱۰ هجری بر مزار شیخ احمد جام؛ آغاز سوره تکویر با ترجمه فارسی ماوراءالنهر

۳. آکادمی علوم ابوریحان بیرونی (تاشکند)، نسخه شماره ۲۰۰۸

این اثر قرآنی پنج سطر از سده ششم یا هفتم هجری با ترجمه‌های میان‌سطری به فارسی ماوراء النهری و ترکی میانه است که در کنار هم به صورت زیگزاگی یا مخروطی کتابت شده‌اند. خط قرآن محقق است و کاتب کلمات جلاله (الله) را به رنگ زر کتابت می‌کند. وی همچنین بنا به سنتی قدیم در زیر حروف راء، دال، صاد و طاء یک نقطه، و در زیر سین سه نقطه می‌گذارد تا این حروف را از ذال، زاء، ضاد، طاء و شین متمایز کند. متأسفانه کل قرآن اکنون در دست نیست و تنها بخش‌های آغازین این اثر ارزشمند، حاوی سوره‌های بقره تا مائده در ۲۷۳ برگ اکنون در این نسخه در تاشکند نگه‌داری می‌شود. به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در صرف افعال مختلف یکی از نشانه‌های گویش ماوراء النهری در ترجمه فارسی این قرآن است. نسخه ۲۰۰۸ در سال ۲۰۲۲ با مقدمه و تحقیقات امک اوشنیز به صورت فاکسیمیل در ترکیه به انتشار رسیده است، با این همه، متن چاپ شده، عمدتاً حاوی تحقیق در متن ترجمه ترکی آیات است. مشخصات این اثر چنین است:

Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden: Özbekistan Nüshası - Satır Arası (Interlinear) Türkçe-Farsça Tercümelî; (Giriş - İnceleme - Metin - Sözlük - Ekler Dizinleri - Tıpkıbasım), ed. Emek Üşenmez, Fatih Kahya, Istanbul: Akademik Kitaplar+ Eskişehir Valiliği, 2013. ISBN: 978-6055688684. 1048pp. 24x16 cm.

۱۵۸

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آکادمی علوم ابوریحان بیرونی (تاشکند)، نسخه شماره ۲۰۰۸، سده ششم یا هفتم هجری، با ترجمه‌های میان‌سطری به فارسی ماوراء النهر و ترکی میانه

۴. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۲۲۹

این اثر حاوی جزء چهارم از قرآنی سی پاره از سده هفتم هجری است که متن آن به قلم مُحَقِّق در سه سطر، همراه با ترجمه فارسی ماوراء النهری با قلم نسخ‌شنگرف، و ترجمه ترکی میانه با قلم مشکی در کنار آن کتابت شده است. نسخه ۲۲۲۹ کتابخانه آستان قدس رضوی حاوی ۱۴۹ برگ در ابعاد ۲۹×۲۰ سانتی متر است. قلم مُحَقِّق آیات در این نسخه شبیه به «قرآن پارسی ماوراء النهر» است، و ترجمه‌های فارسی و ترکی‌اش با «قرآن ماوراء النهری منچستر» شباهت دارد.

این اثر اکنون به صورت فاکسیمیله همراه با تحقیق در خصوص ترجمه ترکی‌اش در سال ۲۰۲۵ با مشخصات زیر منتشر شده است.

Emek ÜŞENMEZ, *Türkçe İlk Kur'an Tercümlerinden Meşhed Nüshası. Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümelî (No: 2229). (Giriş-İncelemeMetin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Post Yayınevi, 2025, 514pp. ISBN: 978-6256297-31-9.

۱۵۹

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

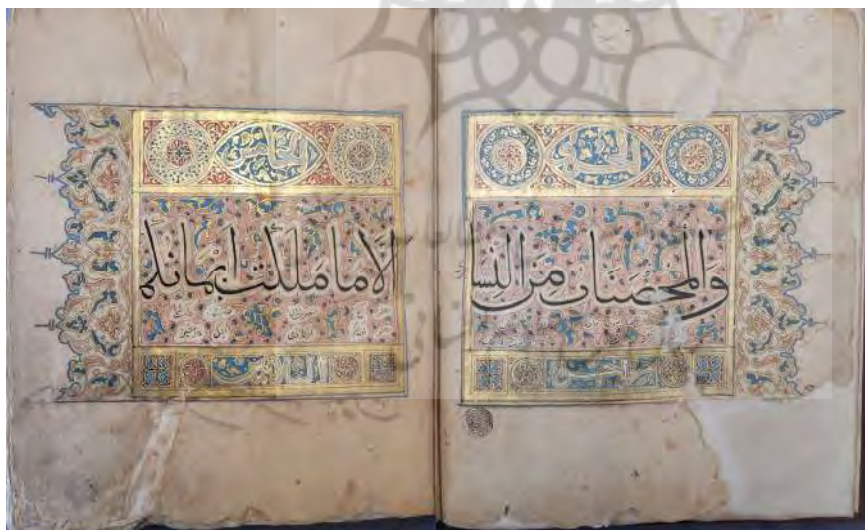

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۲۲۹، جزء چهارم از قرآنی سی پاره، با ترجمه فارسی ماوراء النهری و ترجمه ترکی میانه

۵. کتابخانه جان رایلندز (منچستر)، نسخه‌های شماره 761 Arabic تا 773 Arabic

این اثر که آن را «قرآن ماوراء النهری منچستر» می‌نامم چهارده جزء از یک قرآن سی پاره از ماوراء النهر سده‌های ششم یا هفتم هجری است که در آن، متن قرآن با قلم محقق درشت در سه سطر، همراه با دو ترجمه فارسی ماوراء النهری (با انبوهی واژه‌های کهن) و ترجمه ترکی میانه کتابت شده است. این اثر از چند دهه پیش توجه محققان غربی را به خود جلب کرده است و پژوهش‌هایی درباره ترجمه ترکی آیات آن منتشر شده است که قدیمی‌ترین آن اثر یانوس اکمان (۱۹۷۱-۱۹۰۵) دانشمند مجارستانی است که پس از مرگش منتشر شد.^۱

شماره نسخه‌ها و محتوای قرآنی هر یک از اجزای باقی مانده از این قرآن مترجم ماوراء النهری در کتابخانه جان رایلندز (دانشگاه منچستر) به شرح زیر است: نسخه شماره ۷۶۰ (جزء ۴)، ۲۵ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۱ (جزء ۵)، ۱۰۰ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۲ (جزء ۶)، ۵۹ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۳ (جزء ۹)، ۸۶ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۴ (جزء ۱۰)، ۶۶ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۵ (جزء ۱۳ و ۱۴)، ۱۰۰ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۶ (جزء ۱۶)، ۹۲ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۷ (جزء ۲۰)، ۴۵ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۸ (جزء ۲۲)، ۸۶ برگ؛ نسخه شماره ۷۶۹ (جزء ۲۳)، ۹۶ برگ؛ نسخه شماره ۷۷۰ (جزء ۲۴)، ۹۰ برگ؛ نسخه شماره ۷۷۱ (جزء ۲۵)، ۱۰۹ برگ؛ نسخه شماره ۷۷۲ (جزء ۲۶)، ۸۹ برگ؛ نسخه شماره ۷۷۳ (جزء ۲۸)، ۹۸ برگ.

کتابخانه جان رایلندز (منچستر)، «قرآن ماوراء النهری منچستر»، با ترجمه فارسی ماوراء النهری و ترجمه ترکی میانه، آغاز جزء پنجم در نسخه 761 Arabic

۱۶۰

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

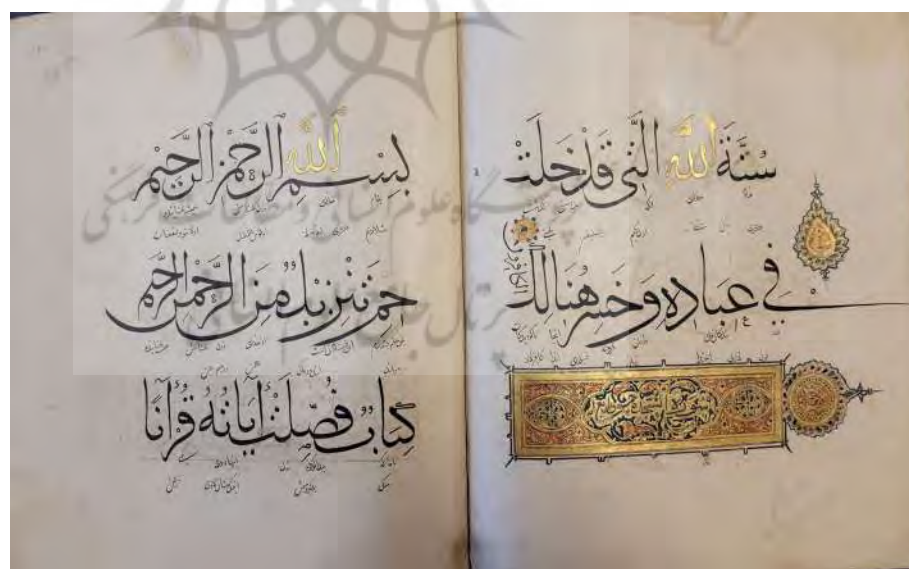
1. János Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Qur'an Translation*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976. 359pp.

۱۶۱

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

کتابخانه جان رابیندز (منچستر)، «قرآن ماوراءالنهری منچستر»، با ترجمه فارسی ماوراءالنهری و ترجمه ترکی میانه، سوره طه در نسخه 766 Arabic

کتابخانه جان رابیندز (منچستر)، «قرآن ماوراءالنهری منچستر»، با ترجمه فارسی ماوراءالنهری و ترجمه ترکی میانه، آغاز سوره فضلت در نسخه 770 Arabic

۶. قرآن پارسی ماوراء النهر (آستان قدس، چسترییتی، اسمیتسونین، قاضی زاده، دانشگاه ملک سعود)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»^۱ در سی جزء با خط مُحَقَّق درشت کتابت شده که اکنون پنج جزء آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، یک جزء در کتابخانه چسترییتی (Is 1458)، یک جزء در مؤسسه اسمیتسونین (F1940.16)، یک جزء در دانشگاه ملک سعود (ریاض، شماره ۳۶۸)، یک جزء در کتابخانه قاضی زاده محمد افندی (استانبول، ش ۱)، نگه‌داری می‌شود، و برگ‌های پراکنده متعددی از دو جزء ششم و سی‌ام آن طی چند دهه اخیر در حراج‌های مختلف به فروش رسیده است. اغلب این اوراق پراکنده اخیر را کاتب و مذهب شیعه در دوره صفویه مجدداً تزیین کرده، و با خط کوفی در اطراف برگ‌ها، روایاتی در فضل امیرالمؤمنین علی علیه السلام نگاشته است. در طی چند سال اخیر و با بررسی‌های منتشر نشده‌ای که درباره این اثر انجام داده‌ام، به این نتیجه رسیدم که تولید این قرآن با هم‌یاری جمعی متشکل از خوش‌نویسان و مترجمان به ثمر رسیده، اما ترجمه فارسی میان سطری در تمام اجزای آن تکمیل نشده است. کاربرد شناسه «یت» به جای «ید» در صرف افعال مختلف، تنها یکی از نشانه‌های گویش ماوراءالنهری در ترجمه فارسی این قرآن است. دکتر علی رواقی تنها به یکی از اجزای این اثر در کتابخانه آستان قدس رضوی با عنوان ترجمه قرآن شماره ۱۹۲۰ اشاره کرده است (فرهنگنامه بزرگ قرآنی، ج ۱، ص صد و پانزده).

فهرست اجزای مختلف از «قرآن پارسی ماوراء النهر» در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان

کتابخانه	شماره نسخه	جزء قرآن	تعداد اوراق	آیات و سوره‌ها
اجزای ترجمه‌شده از «قرآن پارسی ماوراء النهر»				
آستان قدس رضوی	قرآن شماره ۱۹۲۰	سوم	۱۴۱ برگ	بقرة ۲۵۳ تا آل عمران ۹۱
کتابخانه قاضی‌زاده	نسخه شماره ۱	چهارم	۱۱۹ برگ	آل عمران ۹۵ تا نساء ۲۳
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۱۴۴۹	چهاردهم	۴۶ برگ	حجراتا نحل ۱۰ (ناقص)
مؤسسه اسمیتسونین	نسخه F1940.16	هفدهم	۱۴۰ برگ	انبیاء و حج
جامعه ملک سعود	نسخه شماره ۳۶۸	بیستم	۱۱۳ برگ	نمل ۶۲ تا عنکبوت ۲۹
کتابخانه چسترییتی	نسخه Is 1458	بیست و یکم	۱۴۹ برگ	عنکبوت ۴۶ تا احزاب ۳۰
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۶۳۸	بیست و پنجم	۱۵۴ برگ	فصلت ۴۷ تا جاثیه ۳۷
پاره‌های بی ترجمه از «قرآن پارسی ماوراء النهر»				
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۶۳۷	بیست و چهارم	۱۲۸ برگ	زمر ۳۲ تا فصلت ۶
آستان قدس رضوی	جزوه قرآنی ۲۶۹۳	بیست و چهارم	۵۳ برگ	زمر، ۳۲ و فصلت ۶-۴۶
آستان قدس رضوی	قرآن شماره ۲۳۴۷	شانزدهم	۱۹۵ برگ	کهف ۷۶ تا طه ۱۳۵

۱. این نام پیشنهادی من برای این اثر بی‌نظیر قرآنی سه سطری است. سایر قرآن‌های شناخته شده سه سطری از ماوراء النهر یا بدون ترجمه‌اند، یا ترجمه فارسی و ترکی را در کنار هم دارند، و در برخی موارد متأخر تنها ترجمه ترکی دارند. قرآن با کتابت مسعود بن عبدالملک در ۶۵۷ هجری (در کتابخانه دانشگاه کلمبیا)، تنها نسخه مُحَقَّق ماوراء النهری است که ترجمه فارسی ماوراء النهری در آن ثبت شده، اما از آن تنها یک جزء بر جای مانده است.

۱۶۳

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی ۶۳۷، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره شوری)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی ۱۴۴۹، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (پایان سوره حجر)

۱۶۴

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی / بهمن و اسفند ۱۴۰۴

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن ش ۱۹۲۰، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (بقرة: ۲۶۵)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوه قرآنی ش ۶۳۷، بدون افزودن ترجمه فارسی (آغاز سورة غافر)

۱۶۵

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن ش ۲۳۴۷، بدون افزودن ترجمه فارسی (آغاز سوره طه)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن ش ۲۶۹۳، بدون افزودن ترجمه فارسی (أعراف: ۲۰۰)

۱۶۶

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی / بهمن و اسفند ۱۴۰۴

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، کتابخانه چستریتی، نسخه ش 1458 Is، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (عنکبوت: ۶۹)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، مؤسسه اسمیتسونین (واشینگتن)، نسخه F1940.16، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (انبیاء: ۳۲-۳۳)

۱۶۸

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، دو برگ از مؤلفه متروپلیتن (نیویورک)، شماره 62.152.8، با تزیینات افزوده شده در دوران صفوی (سوره مائده)

«قرآن پارسی ماوراء النهر»، دو برگ عرضه شده در حراج ساتبیز (۵ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ۱۹، با تزیینات افزوده شده در دوران صفوی (سوره مائده)

۷. حرم امام علی علیه السلام (نجف)، قرآن شماره ۵۰۴

این نسخه قرآن کهن در قرون پیشین بر کتابخانه حرم امیرالمؤمنین علیه السلام (مکتبه الروضة الحیدریه) در نجف اشرف وقف شده است. متن آیات قرآن کریم در پنج سطر با قلم محقق جلی کتابت شده، و ترجمه فارسی آیات با گونه ماوراء النهری به خط نسخ در میان سطور به صورت مؤرب آمده است. کاتب نسخه آیات قرآن را با مرکب مشکى و ترجمه فارسی را با دور رنگ سبز و قرمز (یک کلمه در میان) نوشته است. در آغاز هر سوره، و در داخل مستطیلی مذهّب، توضیحاتی مشروح به عربی در معرفی تعداد آیات و کلمات و حروف سوره، و نیز در فضل قرائت آن سوره با قلم رقاع کتابت شده است. افزون بر به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در سراسر این اثر، متن فارسی ترجمه آیات به وضوح گونه ماوراء النهری خود را در استفاده از واژگانی چون باشندگان در برابر اصحاب (أعراف، ۵۰) پیوندخس بخدای در برابر فاستعذ بالله (أعراف، ۲۰۰)، و گزید در برابر الجزیه (توبه، ۲۹) نشان می‌دهد. یکی از موارد نادر این نسخه، ترجمه «وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ» (اعراف، ۱۹۵) به «ووی بارساند نکوکاران را» است که در دیگر قرآن‌های ماوراء النهری دیده نشده است.

۱۶۹

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

مکتبه الروضة الحیدریه/ حرم امام علی علیه السلام (نجف)، قرآن شماره ۵۰۴،
با ترجمه فارسی ماوراء النهر (أعراف: ۳)

۸. حرم امام علی علیه السلام (نجف)، قرآن شماره ۶۴ + ۶۵

این قرآن کامل در دو جزء جداگانه کتابت و صحافی شده است. اندازه اوراق ۲۴×۳۰ سانتی‌متر و مسطر آن ۱۷٫۵×۲۷ سانتی‌متر است. دانگ قلم ریزتر از قرآن‌های مرسوم به خط محقق است. خط نسخه‌نسخ، و هر صفحه حاوی ۱۱ سطر، همراه با ترجمه میان سطر فارسی، به صورت مورب است. کاتب در حاشیه نسخه به آغاز اجزای سی‌گانه و نیز رکوعات قرآنی اشاره می‌کند. متأسفانه برگ آخر نسخه افتاده و بعدها از نو نوشته شده است، لذا به اطلاعات انجامه نسخه دسترسی نداریم. با این حال، من حدس می‌زنم این اثر در نیمه نخست قرن هشتم کتابت شده باشد، زیرا نسخه‌ای مشابه با همین اثر به تاریخ کتابت ۷۲۴ قمری اکنون در موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول) نگه‌داری می‌شود. یکی از ویژگی‌های خاص این نسخه و نیز نسخه موزه هنرهای ترک و اسلام (TIEM) این است که کاتب از ابتدا تا انتهای قرآن، تلاش کرده است آغاز تمام سوره‌ها را در ابتدای صفحه قرار دهد. وی در این کار تقریباً موفق بوده است و تنها در چند سوره کوتاه در انتهای قرآن مجبور به عدم رعایت این قاعده خود شده است. ساخت و واژه‌های متداول در فارسی ماوراء النهری در جای جای این ترجمه فارسی از قرآن به چشم می‌خورد.

۱۷۰

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

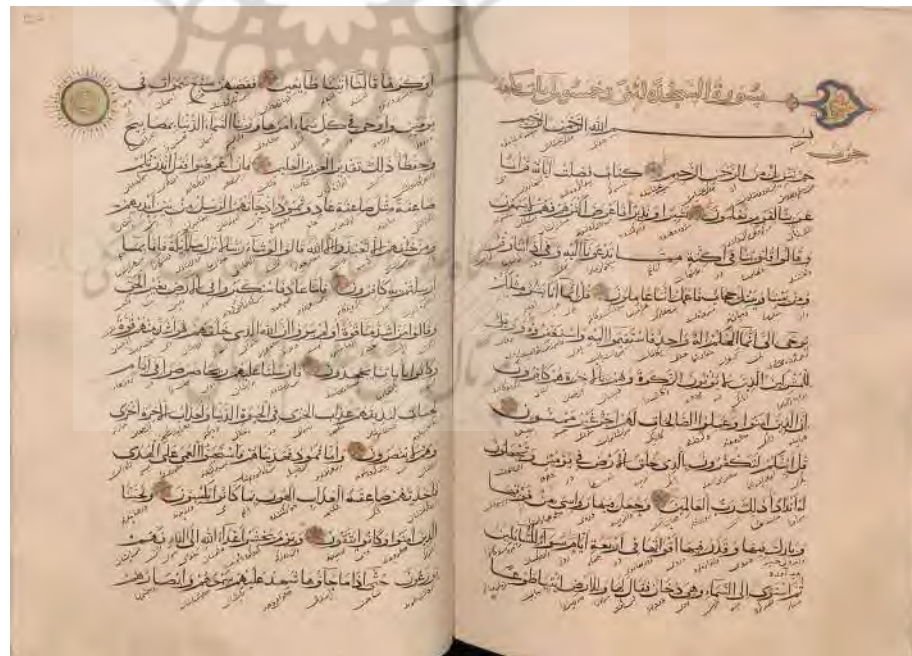
مکتبه الروضة الحیدریه/ حرم امام علی علیه السلام (نجف)، قرآن ش ۶۴ و ۶۵، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره حجر و سوره طه)

۹. موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 429

این اثر قرآنی کامل در ۲۹۸ صفحه، ۱۳ سطری (در اندازه ۲۶×۳۸ سانتی متر) است که متن آیات در آن به قلم محقق آمیخته با نسخ کتابت شده و ترجمه فارسی آیات با گونه ماوراء النهری به صورت مورّب در میان سطور افزوده شده است. تاریخ کتابت نسخه ۱۱ شعبان سال ۷۲۴ هجری، و نام کاتب حسن بن علی بن الحاجی ابراهیم الشحومی است. خوشبختانه این اثر، بدون افتادگی حتی یک برگ، قرآنی کامل از ابتدا تا انتها است. شباهت خط متن و ترجمه قرآن در این نسخه با نسخه‌های ۶۴ و ۶۵ در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام این احتمال را بسیار تقویت می‌کند که این دو اثر به دست یک کاتب و در یک دوره زمانی کتابت شده‌اند. یکی از ویژگی‌های خاص این دو نسخه ماوراء النهری آن است که کاتب از ابتدا تا انتهای قرآن، کوشیده است آغاز تمام سوره‌ها را در ابتدای صفحه قرار دهد. وی در این کار تقریباً موفق بوده است، و تنها در کتابت چند سوره کوتاه در انتهای قرآن مجبور به عدول از این قاعده خود شده است. ساخت و واژه‌های متداول در فارسی ماوراء النهری در جای جای این ترجمه فارسی از قرآن به چشم می‌خورد.

۱۷۱

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 429، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره فصلت)

۱۰. موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 160

این نسخه قرن هشتمی در ۲۹۰ برگ ۹ سطری در اندازه ۲۹×۴۱ سانتی‌متر، مشتمل بر نیمه نخست قرآن کریم (از آغاز تا پایان سوره کهف) است که چند برگ آخر آن کسرنویسی شده است. متن قرآن با قلم محقق جلی کتابت شده و ترجمه فارسی آیات به خط نسخ خفی در میان سطور آمده است. کاتب علاوه بر تعیین پایانه آیات با گل‌آیه‌ای زرین، نشان‌هایی زرین در حاشیه صفحات برای تعیین خمس و عشر به کار می‌برد. وی همچنین ابتدای هر یک از اجزای سی‌گانه قرآن را با نوشتن کلمه جزو به قلم زر در حاشیه مشخص می‌کند.

در این نسخه، معدودی از واژه‌های پرتکرار در قرآن‌های مترجم ماوراء النهر (چون فریجاب، غنودن، سفدها) را می‌توان یافت، اما بسیاری دیگر با معادل‌های آشناتر فارسی در مناطق دیگر جایگزین شده‌اند. اصرار کاتب بر اتمام کلمات در پایان سطر در عین رعایت تراز سطور، نشان از پیوند نسخه با سنت خراسان و ماوراء النهر دارد. همچنین تفاوت مرکب در کتابت متن و ترجمه آیات نشان می‌دهد که ترجمه فارسی احتمالاً در زمانی پس از کتابت اصل قرآن به نسخه افزوده شده است.

موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 160، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره فصلت)

۱۷۲

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

۱۱. موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 116

این نسخه قرن هشتمی از قرآن شباهت بسیار با نسخه پیشین (TIEM 160) دارد. نسخه در ۴۷۰ برگ ۹ سطری در اندازه ۳۲٫۵×۴۵ به خط محقق آمیخته به ریحان کتابت شده است. ترجمه آیات به فارسی و با درونمایه ترجمه‌های فارسی ماوراء النهر در بین سطور آمده است. با این همه، کاتب مکرراً واژه‌های فارسی ماوراء النهری را با معادل‌های آشناتر و جدیدتر در نواحی دیگر جایگزین کرده است. به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» تنها در برخی جاها (مثلاً در آیه پایانی سوره آل عمران) باقی مانده است و پاره‌ای از واژه‌های خاص چون غنودن، و سفدها در میان سطور همچنان به چشم می‌خورد. مشابه با این اثر باید از نسخه شماره 446 TIEM در موزه هنرهای ترک و اسلام، کتابت حاجی عبدالعزیز بن شیخ جمال الدین الخجندی الکبیری در سال 730 هجری یاد کنم که در در نیمه نخست آن حضور واژه‌های فارسی ماوراء النهری بسیار مشهود است و به تدریج در ادامه از آن کاسته می‌شود.

۱۷۳

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه TIEM 116، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره فصلت)

۱۲. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۱۸۴

این نسخه حاوی نیمه نخست قرآن از آغاز فاتحه تا پایان سوره کهف در ۷۸۱ صفحه (اندازه اوراق ۲۸×۳۶ سانتی متر) است که در آن متن آیات با قلم محقق در هفت سطر، و ترجمه فارسی آیات با گونه ماوراء النهری، به صورت مورّب در میان سطور آمده است.

نسخه حاوی تزییناتی زیبا در حاشیه برای اشاره به علامات خمس و عشر و ابتدای اجزای سی گانه، و نیز سرسوره‌هاست. کاتب نسخه عبارت بسم الله الرحمن الرحيم در آغاز سوره‌ها را متناسب با محتوای همان سوره و متفاوت از دیگر سوره‌ها ترجمه کرده است. مثلاً در آغاز سوره مائده می‌نویسد: «بنام آن خدای که سرگشته گشتند از اندر یافتن عظمت وی، مهربان بتوفیق دادن بر طاعتها، بخشاینده بنگاه داشتن از معصیتها»، و در ابتدای سوره اعراف می‌نویسد: «بنام آن خدای کی برتر از وی خدای نیست، عیب پوشنده عاصیان، آمرزنده بندگان»، و بسمله در آغاز سوره انفال را چنین ترجمه می‌کند: «بنام آن خدای که غنیمت بر امت محمد حلال کرد، مهربان که مومنان را نصرت کرد، بخشاینده که دشمنان ایشان را هلاک کرد».

۱۷۴

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۱۸۴، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آل عمران: ۹۲-۹۷)

۱۳. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۶۳۱

حاوی نیمه نخست قرآن از آغاز سوره فاتحه تا انتهای سوره کهف در ۴۲۹ برگ یا ۸۵۸ صفحه (اندازه اوراق ۲۴،۵×۳۶،۵ سانتی متر) است که در آن متن آیات با قلم محقق در هفت سطر، و ترجمه فارسی آیات با گونه ماوراء النهری، به صورت مورّب و با رنگ شنگرف یا قرمز در میان سطور آمده است. از این اوراق نسخه، یک برگ (حاوی صفحات ۱۷۹-۱۸۰) به صورت سه سطری و دو برگ دیگر (حاوی صفحات ۵۹۶-۵۹۹) به صورت پنج سطری کتابت شده است. علاوه بر کاربرد شناسه «یت» به جای «ید»، شمار واژه‌های خاص حوزه ماوراء النهر در متن ترجمه فارسی این نسخه بسیار فراوان است. فروزینه، پشت خم دادن، سرّرو، زه، غنو، دروای کردن، فرنجاب، و پیشوژ تنها شماری از این واژگان ماوراء النهری به کار رفته در ترجمه سوره بقره‌اند.

۱۷۵

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۶۳۱، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره انعام)

۱۵. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۷۰۴

قرآنی کامل در یک مجلد بوده که اکنون تنها اوراقی از آن (سوره فاتحه، دو برگ آغاز سوره بقره و بخشی از اواخر سوره سبأ و آغاز سوره فاطر) افتاده، و در انتهای آن، سوره عصر تا آخر قرآن نو نویسی شده است. نسخه در ۵۲۰ برگ یا ۱۰۴۰ صفحه است و هر صفحه حاوی ۹ سطر قرآن با خط نسخ جلی، اما معمولی است و ترجمه آیات با گونه ماوراء النهری در میان سطور به صورت تقریباً مورّب و با قلم نسخ خفی افزوده شده است. این اثر ساده خالی از تزیینات و آرایه‌های تذهیبی است و کاتب آن را برای کاربرد شخصی یا عموم خوانندگان کتابت کرده است. با این همه، قرآن شماره ۷۰۴ از جهت فراوانی واژه‌های فارسی از حوزه ماوراء النهر قابل توجه است.

۱۷۷

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۷۰۴، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره مائدة)

۱۶. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۹۹۹

قرآنی کامل در یک مجلد حاوی ۹۵۸ صفحه ۹ سطری است که متن قرآن با قلم نسخ معمولی، و ترجمه آیات با گونه ماوراء النهری در میان سطور به صورت غیرموزن افزوده شده است. اوراقی از ابتدا و انتهای نسخه بازنویسی شده‌اند و لذا ترجمه آیات را به همراه ندارند

کاتب سرسوره‌ها را به زر می‌نویسد و پایان تک تک آیات را با گل‌آیه‌ای زرین مشخص می‌کند، اما به تقسیمات پنج‌تایی (تخمیس)، و ده‌تایی (تعشیر) آیات اشاره‌ای نمی‌کند. وی همچنین در سوره‌های آغازین قرآن، بسمله ابتدای سوره را به خط محقق و با تنوع و زیبایی خاصی کتابت می‌کند که یادآور تنوع بسمله در «قرآن ماوراء النهری منچستر» است. از اواسط قرآن تا انتها، وی به سادگی در کتابت بسمله روی می‌آورد. وی همچنین ضمن مخالفت با «کتابت پیوسته» از تقطیع کلمات در انتهای سطر پرهیز می‌کند؛ از این رو، گاه برای اجتناب از برهم خوردن تراز سطور، بخشی از حروف پایانی را با فاصله در حاشیه برگه می‌نویسد. این عادت و روشی متداول در اغلب قرآن‌های ماوراء النهر است.

۱۷۸

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۹۹۹، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره آل عمران)

۱۷. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۱۰۸۹

قرآنی کامل در یک مجلد حاوی ۹۵۴ صفحه ۹ سطری است که متن قرآن با قلم نسخ معمولی و ترجمه آیات با گونه ماوراء النهری در میان سطور به صورت زیگزاگی افزوده شده است. سوره فاتحه در ابتدا و اوراقی اندک از انتهای نسخه بازنویسی شده که در آنها ترجمه فارسی نیامده است. این اثر کتابت محمد بن محمد بن ابراهیم بن محمد، ملقب به نجم الثوری (النوری) در سال ۷۵۹ قمری است. این دست‌نوشته با بهره‌وری از ترجمه قرآن شماره ۹۹۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی که هم‌خوانی‌های گسترده‌ای با قرآن ۱۰۸۹ دارد، با تصحیح دکتر علی رواقی از سوی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی (۱۳۸۶) منتشر شده است؛ ترجمه‌ای فارسی از قرآن مجید، به کوشش علی رواقی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۶، ۷۰۲ ص.

۱۷۹

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۱۰۸۹، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سوره انبیاء)

۱۸. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۰۴۶

قرآنی کامل در یک مجلد حاوی ۵۸۶ برگ ۱۱ سطری است که متن قرآن با قلم نسخ معمولی، و ترجمه آیات با گونه ماوراء النهری در میان سطور به صورت کمابیش مورب افزوده شده است. سورة فاتحة در ابتدا و آیات پایانی سورة ناس از انتهای نسخه مفقود است. کاتب نسخه سرسوره‌ها را با قلم زر و با خط ثلث کتابت کرده است. وی همچنین پایان هر آیه را با گل‌آیه‌ای زرین معلوم داشته، و در حاشیه نسخه به مقاطع پنج‌تایی و ده‌تایی آیات (تخمیس و تعشیر) با رسم قندیل و شمس‌های زرین اشاره کرده است. وی اختلاف قرائات ده‌گانه را نیز در حاشیه برگه‌ها ذکر کرده، و برای تعیین نام هر قاری، از اختصارات الفبایی بهره برده است.

۱۸۰

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۰۴۶، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (آغاز سورة مریم)

۱۹. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۱۰۰

قرآنی کامل در یک مجلد حاوی ۴۵۵ برگ ۱۲ سطری (اندازه اوراق ۳۷×۲۵ سانتی متر) است که متن قرآن با قلم نسخ محقق آمیخته به ریحان زیبا، و ترجمه آیات قرآن به فارسی در میان سطور به صورت کمابیش مورب افزوده شده است. چند برگ پایانی نسخه (از سوره بینه به بعد) بازنویسی شده که در آنها ترجمه فارسی نیامده است. دکتر علی رواقی این اثر را در شمار قرآن‌های فارسی ماوراء النهر ذکر کرده است.^۱ با این همه، به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در این قرآن دیده نمی‌شود، و دشوار می‌توان واژه‌های فارسی از گونه ماوراء النهری را در آن یافت. گفتنی است ویژگی‌های ظاهری و متنی این قرآن مشابه با قرآن شماره ۳۷۸ در کتابخانه آستان قدس رضوی است،^۲ جز آنکه نسخه اخیر یازده سطری، و نسخه ۲۱۰۰ دوازده سطری است.

کاتب نسخه ۲۱۰۰ از خطی مرکب از محقق و ریحان به زیبایی در کتابت متن قرآن بهره برده و ترجمه فارسی آیات را به نسخ خفی در میان سطور افزوده است. وی برای تعیین پایان آیات، گل‌آیه‌هایی زرین را در انتهای هر آیه افزوده، و علائم خمس و عشر را به ترتیب با یک هاء زرین درشت و یک شمس طلایی در حاشیه برگه نشان داده است. همچنین تقسیمات مختلف قرآنی از جمله آغاز هر یک از اجزای سی‌گانه، ابتدای هفت سُبُع و ابتدای هر نیم سُبُع در حاشیه برگه‌ها به خط ثلث نوشته شده است.

آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۱۰۰، با ترجمه فارسی کمابیش متأثر از ماوراء النهر (آغاز سوره حجرات)

۱. علی رواقی، فرهنگنامه بزرگ قرآنی، جلد ۱، ص ۵۰۴.

۲. علی رواقی، فرهنگنامه بزرگ قرآنی، جلد ۱، ص ۵۰۵.

۲۰. آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۲۶۹۱

این اثر بخشی از قرآن به خط کوفی مشرقی در ۱۵۴ برگ پنج سطری است که ۱۱ برگ پایانی آن نونویس است. اوراق اصلی نسخه به خط کوفی و ترجمه فارسی ماوراء النهری حاوی آیات نساء: ۱۳۰ تا اعراف: ۸۴ است که در آن میان، گاه جابجایی و افتادگی اوراق رخ داده است. به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید» در این نسخه تقریباً امری ثابت و پر بسامد است. نیز برخی از واژه‌های پرکاربرد در ترجمه‌های ماوراء النهری از قبیل بُدَم رفتن در برابر اَتَّبَعَ، دشمنانگی در برابر شَتَّان و البغضاء، و اندخسیدن به معنای پناه بردن در آن به کار رفته است. به دلیل قلت این واژه‌های خاص، این احتمال منتفی نیست که نسخه حاضر در نقطه‌ای از ماوراء النهر، اما متأثر از خراسان پدید آمده باشد. بخشی از این نسخه را شادروان احمد علی رجایی بخارایی با عنوان سوره مائده از قرآن کوفی با ترجمه استوار فارسی (مشهد: انتشارات کتابخانه آستان قدس، ۱۳۵۰) به انتشار رسانیده است.

نسخه به خط کوفی مشرقی همراه با اعراب گذاری با نظام ابوالاسودی (با استفاده از نقاط مدور شنگرف) کتابت و علامت گذاری شده و علامت‌های دیگر چون سکون، تشدید و مدّ به رنگ سبز بر آن افزوده شده است. پایان آیات با گل‌آیه‌ای زرین معین شده و هر ده آیه با نشان شمس‌های طلایی در حاشیه برگه نشان داده شده است. سرسوره‌های آغازین حاوی مستطیل‌هایی تو در تو همراه با نقش‌های گیاهی و اسلیمی و آمیخته به زر است که در درون آن اطلاعاتی درباره شمار آیات، کلمات و حروف سوره به خط کوفی درج شده است. متن فارسی ترجمه با خط نسخ اما با درونمایه خط کوفی در بین سطور افزوده شده است. این نسخه از معدود نسخه‌های ماوراء النهری است که ترجمه آیات در آن به صورت مستقیم و بدون زاویه کتابت شده است. مجموع این شواهد تاریخ گذاری کتابت نسخه را در سده پنجم هجری تقویت می‌کند.

۱۸۲

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، جزوه قرآنی شماره ۲۶۹۱، با ترجمه فارسی از ماوراء النهر (آغاز سوره اعراف)

۲۱. آستان قدس رضوی (مشهد)، جزوه قرآنی شماره ۱۲۳۸۹

از این اثر تنها شش برگ در اندازه‌های ۲۷٫۵×۱۶٫۵ سانتی‌متر در کتابخانه آستان قدس رضوی باقی مانده است. این بخش تنها حاوی آیات ۹۰ تا ۱۸۰ سوره شعراء است. کاتب در هر صفحه آیات قرآن را در هفت سطر به خط نسخ متمایل به ریحان کتابت می‌کند و ترجمه فارسی آیات به گونه ماوراء النهری را به صورت مورّب در میان سطور قرار می‌دهد. در پایان آیات دایره‌ای شنگرف و توخالی به نشانه عد الّی قرار داده شده و گاه نشانه‌های وقف (مانند ط، لا، ج) نیز بر آن افزوده شده است. در حواشی برگه‌ها به شمار جزءها، نیم جزءها و رکوعات نیز اشاره شده است. به کارگیری شناسه «یت» به جای «ید»، و صورتی خاص از ترجمه نون تاکید ثقیله از نشانه‌های آشکار تعلق این اثر به ماوراء النهر دارد. به جز این، متن فارسی ترجمه در این اوراق با اغلب دیگر نسخه‌های ماوراء النهری از جمله نسخه ۴۲۹ از موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول) و نسخه‌های ۶۴ و ۶۵ کتابخانه حرم امام علی علیه السلام مطابقت صد در صد دارد.

۱۸۳

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، جزوه قرآنی شماره ۱۲۳۸۹، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (شعراء: ۱۵۸-۱۷۲)

۲۲. آستان قدس رضوی (مشهد)، جزوه قرآنی شماره ۱۲۳۹۰

از این اثر تنها دوازده برگ در اندازه‌های ۲۸٫۵×۱۹ سانتی متر در کتابخانه آستان قدس رضوی باقی مانده است. این اوراق متعلق به جزء سی‌ام قرآنی کهن از ماوراء النهر و حاوی آیات سوره‌های مطففین تا یسینه است. خط نسخه نسخ کهن است، و ترجمه فارسی آیات با گونه ماوراء النهری و به صورت موزب، به خط نسخ خفی در زیر آیات کتابت شده است. این نسخه، قرآنی عادی است که از سوی کاتبی معمولی و بدون پشتیبانی حاکمان و وزیران تولید شده است. کاتب علامتی برای تعیین پایان آیات، و نشانه‌ای برای تخمیس و تفسیر دسته‌های پنج‌تایی و ده‌تایی آیات قرآن به کار نمی‌برد. سرسوره‌ها نیز از نشانه‌های تزئینی و تذهیب خالی است. وی تنها در آغاز هر سوره، با مرکبی متفاوت (سبز و شنگرف)، نام سوره، مکی و مدنی بودن آن، تعداد آیات، کلمات و حروف سوره را ذکر می‌کند. همچنین کاتب این اثر (همانند کاتب نسخه ۱۸۴ آستان قدس رضوی)، بسمله آغازین سوره‌ها را متناسب با محتوای همان سوره ترجمه و تفسیر می‌کند. مثلاً در آغاز سوره غاشیة: «بنام آن خدای کبشت و دوزخ بیافرید، مهربان کبه بهشت امید کرد تا طاعت داشتند، بخشاینده که از دوزخ بیم کرد تا معصیت بجای ماندند»، و در آغاز سوره اعلی: «بنام آن خدای که از وی برتر خدایی نیست، مهربان کبیافرید و راست آفرید، بخشاینده که اندازه کرد و راه نمود»، و در آغاز سوره شرح: «بنام آن خدای کدل محمد را گشاده کرد، مهربان کپشت و راه سبک بار کرد، بخشاینده که از پس دشواری آسانی آورد»

۱۸۴

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

آستان قدس رضوی (مشهد)، جزوه قرآنی شماره ۱۲۳۹۰، با ترجمه فارسی ماوراء النهر (سوره‌های بلد و شمس)

۲۳. کتابخانه بریتانیا (لندن)، نسخه شماره Or 9515

این نسخه بسیار کهن قرن ششم یا هفتمی از قرآن (حاوی ۲۵۰ برگ پنج سطری در اندازه ۲۳،۲×۳۲،۶ سانتی‌متر) را به جهت دربرداشتن همزمان دو ترجمه فارسی و ترکی میانه چه بسا باید در شمار نسخه‌های قرآنی ماوراء النهر دانست، زیرا چنین اثری در سده‌های کهن تنها در ماوراء النهر رواج و تداول داشته و تعلق آن به منطقه آناتولی یا آسیای صغیر دشوار است. با این همه، به دلایل زیر می‌توان در انتساب این نسخه به ماوراء النهر تردید کنیم. نخست آنکه کاتب ترجمه فارسی را به صورت مستقیم و غیرموزب می‌نویسد. دوم آنکه کاتب ترجمه فارسی را تقریباً با همان قلمی کتابت می‌کند که متن آیات قرآن را. سوم آنکه از ویژگی‌های زبانی قرآن‌های ماوراء النهری کمتر در آن یافت می‌شود؛ به عکس گاه واژگانی در آن می‌یابیم که تنها در قرآن قدس با گویش سیستانی ذکر شده است. مثلاً در ترجمه جَذَع النَّخْلَةَ (مریم: ۲۳ و ۲۵) از «تاباک/تابال خرما» استفاده می‌کند که عیناً تنها در نسخه قرآن شماره ۵۴ کتابخانه آستان قدس رضوی (موسوم به قرآن قدس)، برگ ۹۷ ب ذکر شده است. بنابراین شاید بتوان نتیجه گرفت که اصل نسخه همراه با ترجمه فارسی در مناطق ایران شرقی و متأثر از هر دو گونه سیستانی و ماوراء النهری کتابت شده، اما ترجمه ترکی بعدها با قلمی متفاوت به آن افزوده شده است.

۱۸۵

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

کتابخانه بریتانیا (لندن)، نسخه شماره Or 9515، با ترجمه فارسی و ترکی میانه (مریم: ۱۹-۲۴)

۲۴. کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم)، نسخه بدون شماره

این نسخه کهن قرن هفتمی در اصل جزء دوم از قرآنی دو بخشی و حاوی شش سطر بوده است که از آن، آیات سورۀ طه تا طلاق باقی مانده است. تعداد برگ‌های آن ۳۳۸ برگ در اندازه ۲۸×۳۶ سانتی متر است. نسخه پیشتر متعلق به آیت الله سید جواد گلپایگانی بوده، و بعدها به کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی (ره) در قم منتقل شده است. کاتب متن قرآن را به خط محقق جلی می‌نگارد و ترجمۀ فارسی آیات را به خط نسخ در میان سطور می‌آورد. پایان تک تک آیات با گل‌آیه‌ای زرین مشخص شده، و برای نشان دادن دسته‌های پنج‌تایی و ده‌تایی (تخمیس و تعشیر) آیات نشان‌هایی زرین در حاشیه قرار داده شده است. این اثر از معدود مصاحف ماوراء النهری است که تعداد سطور آن در هر صفحه، زوج (۶) است. کاربرد شناسه «یت» به جای «ید» در آن مکرر و مستمر است. همچنین افزودن بخشی از کلمه در حاشیه انتهایی سطر، نشانی از تلاش کاتب ماوراء النهری برای اجتناب از تقطیع کلمه و «کتابت پیوسته» است.

۱۸۶

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی (قم)، نسخه بدون شماره، با ترجمۀ فارسی و ترکی میانه
(غل: ۲۵-۳۴)

۲۵. کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران)، نسخه شماره ۱۲۲۱۴

این اثر در واقع حاوی اوراقی از دو قرآن مجزا است که در بخش نخست آن، قرآنی نه سطری با ترجمه فارسی از ماوراء النهر قرار گرفته است. این بخش (برگ‌های ۱۶ تا ۳۰۱ نسخه) حاوی آیات بقره: ۱۵۶ تا توبه: ۱۰۹ است که در سده ششم یا هفتم هجری کتابت شده است. هر صفحه آن در اندازه ۲۳×۳۰ سانتی‌متر، حاوی ۹ سطر به خط محقق درشت است، و ترجمه آیات با خط نسخ و به صورت مورب در زیر سطور کتابت شده است. سایر اوراق متعلق به نسخه‌ای متأخر از دوره قاجاری است که نسبتی با ماوراء النهر ندارد. این برگ‌های آغازین و انتهایی در سال ۱۰۳۸ از سوی سید عابدین بن سید سیف‌الدین ابوالحسن لاریجانی، نونویسی و تکمیل شده است. به‌کارگیری شناسه «یت» به جای «ید»، و فراوانی واژه‌های فارسی گونه ماوراءالنهری در این نسخه بسیار مشهود است.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران)، نسخه شماره ۱۲۲۱۴، با ترجمه فارسی ماوراءالنهر (توبه: ۶۱-۶۷)

۲۶. موزۀ آقاخان (تورنتو)، نسخه AKM285

این اثر در ۳۰۳ برگ (۳۷×۳۱ سانتی‌متر) حاوی ربع آخر قرآن از سوره صاد تا سوره اخلاص (همراه با افتادگی برخی اوراق) است. هر صفحه حاوی ۷ سطر با قلم محقق جلی است که ترجمۀ فارسی آیات در آن، به صورت کمابیش موزب در زیر سطور کتابت شده است. تزیینات نسخه بسیار چشمگیرتر و زیباتر از نسخه‌های مشابه (از جمله نسخه ۱۲۲۱۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی) است. مذهب نسخه علاوه بر گل‌آیه‌های زرین در انتهای آیات، و قندیل‌ها و شمشه‌های زرین در اشاره به تخمیس و تعشیر آیات در حاشیۀ صفحات، از ترکیبی بسیار زیبا به صورت ستاره شش‌پر (ستاره داود) نیز بهره می‌برد تا در درون این ستاره به آغاز جزء‌های سی‌گانه قرآن اشاره کند. وی همچنین به تقسیمات ۷ تایی، ۱۴ تایی، و ۶۰ تایی قرآن نیز با نشان‌های تزیینی دیگر اشاره می‌کند.

بنیان ترجمۀ فارسی آیات در این نسخه از قرآن، گونه ماوراء النهری است که در زمان کتابت نسخه، اندکی به‌روز شده و گاه تغییراتی در آن راه یافته است. از این رو، افزون بر به‌کارگیری برخی واژه‌های خاص در فارسی ماوراء النهر (مثلاً بازنامه‌ها در برابر الالقاب؛ دشمنانگی در برابر البغضاء؛ کنانه در برابر قدیم؛ سفدها در برابر سُفُف؛ پیجه در برابر ناصیه)، نشانه‌شناسه «یت» به جای «ید» را در جای جای این قرآن می‌توان یافت.

۱۸۸

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

موزۀ آقاخان (تورنتو)، نسخه AKM285، با ترجمۀ فارسی ماوراء النهر (ذاریات: ۲۷-۳۶)

۲۷. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکروفیلم شماره ۳۹۹۷

این اثر یکی از ساده‌ترین نمونه قرآن‌های مترجم فارسی در ماوراء النهر است که در آن شمار قابل توجهی از واژه‌ها به همان صورت کهن ثبت شده است؛ با این همه، این نسخه را نمی‌توان یک قرآن صددرصد ماوراء النهری به شمار آورد، زیرا افزون بر به‌کارگیری دائمی شناسه «ید» به جای «یت»، بسیاری از واژه‌های رایج در قرآن‌های کهن ماوراء النهری در این اثر تغییر یافته‌اند. نسخه حاوی ۸۰۶ صفحه ۱۰ سطر است که اوراقی از ابتدا و انتهای آن در قرن یازدهم بدون ترجمه فارسی کسرنویسی شده است. برخی از معادل‌های رایج در قرآن‌های ماوراء النهر که در این نسخه حفظ شده‌اند عبارتند از: «زه» در برابر النسل / «فروزینه» در برابر وقود / «بربای [= دروای] می‌کنیم او را» در برابر نُنشُرْها / و «سِرْرو» در برابر سفر. ظاهر ساده و بی‌آلایش نسخه و نیز خط معمولی نسخه نشان می‌دهد که این قرآن را فردی برای استفاده شخصی یا عمومی کتابت کرده است و هیچ نهاد حکومتی یا تجاری پشتیبان آن نبوده است. منظر سلطانی و مرضیه مسیحی پور در مقاله‌ای به بررسی این نسخه و انتساب آن به ماوراء النهر پرداخته‌اند: «قرآن مترجم ۳۹۹۷ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ گنجینه‌ای از فارسی ماوراء النهری»، تاریخ ادبیات، شماره ۹۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۱۳-۱۴۲.

۱۸۹

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکروفیلم شماره ۳۹۹۷؛ با ترجمه فارسی ماوراء النهر

(بقره: ۲۰۳-۲۱۳)

۲۸. کتابخانه سلیمانیه (استانبول)، مجموعه وقف گروهی از خیرین، شماره ۱

این نسخه از قرآن در ۶۰۴ صفحه ۹ سطری به خط محقق جلی کتابت شده و ترجمه فارسی آیات در بین سطور به صورت مؤزب درج شده است. اندازه برگ‌های نسخه ۲۳×۴۹ سانتی‌متر است. کاتب آن علی بن عمر بن محمد بن ابی محمد الأستاذ المدینی، و تاریخ کتابت هفتم محرم سال ۷۰۴ قمری است. کاتب کلمات جلاله (الله) را به رنگ زر کتابت می‌کند و از همان نشان‌های رایج قندیل و شمس طلالی برای نشان دادن پایان آیات و نیز تخمیس و تعشیر آیات در حاشیه برگ‌ها استفاده می‌کند. همچنین تقسیمات مختلف قرآنی از جمله آغاز هر یک از اجزای سی‌گانه، و ابتدای هفت سُبُع، و نیز جایگاه‌های سجده را به خط ثلث زرین در حاشیه برگ‌ها نوشته است. این نسخه از نمونه‌هایی است که کاتب ایرانی آن تمایل بسیار زیادی به رسم املائی (در برابر رسم المصحف) داشته است. با آنکه وجود واژه‌هایی چون پیشوز (در برابر الحافا)، دشمنادگی (در برابر شَنَان) و مانند آن در این نسخه نشان از بوم ماوراء النهری آن دارند، قَلت آن‌ها نشان از اثرپذیری کاتب نسخه از سایر مناطق چون خراسان و ایران مرکزی است.

۱۹۰

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

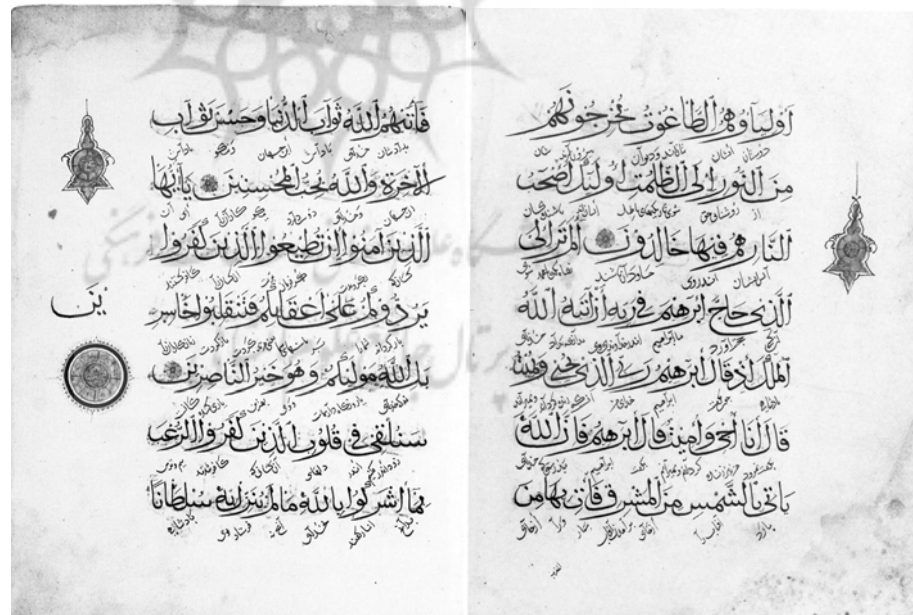
کتابخانه سلیمانیه (استانبول)، مجموعه وقف گروهی از خیرین، شماره ۱، با ترجمه فارسی اثربافته از ماوراء النهر (آغاز سوره نحل)

۲۹. اوراق فروخته شده در حراج‌های لندن

اوراق مختلفی از چند قرآن کهن با ترجمه فارسی ماوراء النهری در برخی از حراج‌های لندن عرضه و فروخته شده است. تعداد کامل این اوراق در اصل نسخه مشخص نیست، اما در همین اندک تصاویری که من از حراج‌های مختلف گردآوری کرده‌ام، ویژگی‌های فرمی و زبانی مصاحف فارسی با گونه ماوراء النهری (از جمله کاربرد شناسه «یت» به جای «ید») را می‌توان یافت. مشخصات شماری از این آثار چنین است: حراج ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۸۴، کالای ش ۲۴۴، دوازده برگ هفت سطری (۲۹×۳۹ سانتی‌متر). حراج ساتبیز، ۱۶ آوریل ۱۹۸۵، کالای ش ۱۸۶، چند برگ هفت سطری (۲۹×۳۹ سانتی‌متر). حراج ساتبیز، ۲۱-۲۲ نوامبر ۱۹۸۵، کالای ش ۳۲۳، یازده برگ هفت سطری (۲۹×۳۹ سانتی‌متر). حراج ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۲۰۰۳، کالای ش ۳، دو برگ هفت سطری (۲۹×۳۹ سانتی‌متر). حراج کریستیز، ۳۱ مارس ۲۰۰۲، کالای ش ۶، شانزده برگ هفت سطری (۲۹،۵×۳۹،۵ سانتی‌متر). بررسی ترجمه‌های فارسی موجود در این برگه‌ها نشان می‌دهد همخوانی بسیار زیادی میان این آثار و دیگر قرآن‌های فارسی ماوراء النهر وجود دارد.

۱۹۱

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

حراج ساتبیز، ۱۵ اکتبر ۱۹۸۴، کالای ش ۲۴۴؛ حراج ساتبیز، ۱۶ آوریل ۱۹۸۵، کالای ش ۱۸۶؛
با ترجمه فارسی ماوراء النهر

۳. خانه حراج آرکوریل (پاریس، ۲۴ می ۲۰۲۳)، کالای ش ۱۰۱

این اثر نسخه‌ای کامل از قرآن است که به تخمین در سده ششم یا هفتم هجری کتابت شده است. تعداد اوراق آن ۲۸۸ برگ، در اندازه ۱۸×۲۸٫۳ سانتی‌متر و هر صفحه‌ای حاوی ۱۱ سطر قرآن به خطی مرکب از محقق و ثلث و نسخ است که ترجمه قرآن با گونه ماوراء النهری در میان سطور نوشته شده است. این امر از به کارگیری مکرر شناسه «یت» به جای «ید»، و برخی واژه‌های خاص ماوراء النهری در متن ترجمه آیات هویدا است.

نسخه دارای تزیینات فراوان در آغاز و انتهای نسخه و نیز در سرسوره‌ها و اطراف برگه‌هاست. جداسازی آیات با گل‌آیه‌های طلایی صورت گرفته، شمشه‌ها و قندیل‌های زرین در حاشیه اوراق برای نشان‌گذاری هر ده آیه و هر پنج آیه تصویر و آراسته شده است. تقسیم‌بندی‌های اجزای سی گانه و هفت گانه و نیز نشانه‌های سجده، به خط ثلث طلایی در حاشیه نوشته شده است. سرآغاز هر سوره حاوی توضیحاتی به عربی و فارسی در باب تعداد آیات و کلمات و حروف آن سوره به رنگ قرمز، سپس حدیثی از پیامبر اکرم (ص) درباره فضیلت قرائت سوره است. این اثر در حراج آرکوریل، Artcurial (پاریس، ۲۴ می ۲۰۲۳) به قیمت ۴۰۶ هزار یورو به فروش رسیده است. با توجه به آرایه‌های سلجوقی این اثر، این احتمال منتفی نیست که نسخه در سده ششم یا هفتم هجری در میان سلجوقیان روم (و آناطولی) مشابه با نسخه ۷۴۰۰ در موزه توکات (Tokat Mevlevi Vakıf Müzesi) — به قلم ابوالقاسم بن محمود بن ابی القاسم بن ابراهیم بن محمد الإمامی در چهارم ذوالحجه ۵۸۷ هجری — کتابت شده باشد.

۱۹۲

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶
سال | ۳۶ شماره ۵ و ۶
آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

خانه حراج آرکوریل (پاریس، ۲۴ می ۲۰۲۳)، کالای ش ۱۰۱، با ترجمه فارسی از ماوراء النهر (آغاز سوره یس)

۳۱. موزه هنر دالاس (تگزاس)، نسخه K.1.2014.1407

این نسخه با ۴۶۵ برگ (در اندازه ۲۷,۷×۳۲,۵ سانتی‌متر) و تعداد ۱۳ سطر در هر صفحه، از کهن‌ترین قرآن‌های برجای مانده به خط خاص بیهاری در هند است که در دوره سلطنت دهلی در هند (۶۰۶-۹۳۲ ق) تولید می‌شد. متن قرآن با مرکب مشکی (سه سطر اول، وسط و آخر با شنگرف) نوشته شده و ترجمه‌های فارسی با مرکب شنگرف (قرمز) در میان سطور آمده است. در حاشیه اوراق، اختلاف قرائات هفتگانه به تفصیل ذکر شده، و سرآغاز هر جزء قرآن در دو صفحه زیبا درون دو لوح زیبای مذهب قرار داده شده است. اوراق پایانی این قرآن حاوی فالنامه‌ای زیبا به فارسی برای راهنمایی در تفأل به قرآن است.

با آنکه این نسخه در هند و با سبک کتاب‌آرایی دوران سلطنت دهلی کتابت شده است، ترجمه فارسی آیات در آن آشکارا گونه ماوراء النهری دارد که نشان از تبادل فرهنگی و زبانی میان ماوراء النهر و شبه قاره در سده‌های هفتم و هشتم هجری است. علاوه بر کاربرد شناسه «یت» به جای «ید»، انبوهی از واژه‌های خاص و متداول در نسخه‌های ماوراء النهری چون: یخنی می‌نهی (تَدْخرون)، دروای می‌کنیمش (نُشِرْها)، پیشو (الحافاً)، سفدها (عُروشها/سُقْف)، سَرُرو (سفر)، و فرخچی (أف) را در این قرآن می‌توان یافت. لذا این اثر را باید یکی از منابع مهم شناخت زبان و واژگان فارسی در منطقه ماوراء النهر به شمار آورد.

موزه هنر دالاس (تگزاس)، مجموعه Keir Collection of Islamic Art، نسخه K.1.2014.1407، با ترجمه فارسی از ماوراء النهر (صفحات: ۸۱-۱۱۶)

۳۲. موزه دولتی هنرهای شرق (مسکو)، قرآن ش 1720 II No. GK 5610845

این نسخه حاوی جزء شانزدهم قرآن کریم، آیات سوره کهف، ۷۵ تا سوره طه، ۱۳۵ است با ۷۲ برگ (در اندازه ۱۸×۲۸ سانتی‌متر) و تعداد ۵ سطر در هر صفحه. متن قرآن به قلم محقق جلی در پنج سطر کتابت شده و ترجمه آیات به فارسی با گونه ماوراء النهری به صورت کمابیش مؤرب در میان سطور آمده است. برخی اختلاف قرائات با قلم شنگرف در حواشی افزوده شده، و با نشانه‌های تزئینی زرین در حاشیه اوراق، به دسته‌های ده‌تایی آیات (تعشیر) و مواضع سجده اشاره شده است.

این اثر در شیوه خوشنویسی و صفحه‌آرایی با برخی دیگر از قرآن‌های ماوراء النهر از جمله «قرآن پارسی ماوراء النهر» شباهت بسیار دارد. ترجمه فارسی آیات در آن نیز آشکارا گونه ماوراء النهری دارد: برای نمونه: «آنت» در برابر «ذلک»، «همچنان» در برابر «کذلک»، «برجفسیده» در برابر «لزاماً»، «نه چشنه شوی» در برابر «لا تظمؤا». با این همه، کاتب بخش زیادی از صفحات را بدون ترجمه رها ساخته، و تنها در برخی صفحات و گاه در تنها برخی سطور موفق به افزودن ترجمه فارسی شده است. از این نظر، این نسخه یادآور سبک کتاب آرایی قرآن پارسی ماوراء النهر است که در آنجا نیز برخی اجزای قرآن بدون ترجمه باقی مانده‌اند.

۱۹۴

آینه پژوهش | ۲۱۵ و ۲۱۶

سال ۳۶ | شماره ۵ و ۶

آذر و دی/ بهمن و اسفند ۱۴۰۴

موزه دولتی هنرهای شرق (مسکو)، قرآن ش 1720 II No. GK 5610845، با ترجمه فارسی از ماوراء النهر (کف، ۸۲-۸۴)

منابع

- قرآن کریم، نسخه‌های مختلف خطی قرآن از مجموعه‌ها، موزه‌ها، و کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان. آذرنوش، آذرتاش. تاریخ ترجمه از عربی به فارسی از آغاز تا عصر صفوی، ۱- ترجمه‌های قرآنی، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵.
- رواقی، علی. زبان فارسی فرارودی [تاجیکی]، با همکاری شکبیا صبیاد، تهران: هرمس، ۱۳۸۳.
- رواقی، علی. فرهنگنامه بزرگ قرآنی، جلد ۱-۶، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۵-۱۴۰۲.
- رواقی، علی. «گونه فارسی فرارودی (ماوراءالنهری) با نگاهی به کتاب ارشاد»، آینه میراث، دوره جدید، سال سیزدهم، ضمیمه ۳۹، سال ۱۳۹۴.
- کریمی‌نیا، مرتضی. «قرآن نویسی منظم و باقاعده در ایران از قرن پنجم تا دهم هجری و تأثیر آن در کتابت قرآن از عصر عثمانی تا امروز»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۵/پیاپی ۱۸۵، آذر و دی ۱۳۹۹، ص ۴۵-۷۳.
- کریمی‌نیا، مرتضی. قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۱.
- کریمی‌نیا، مرتضی. «نسخه‌هایی تازه یاب از تفسیر قرآن خواجه عبدالله انصاری در ترکیه و نجف؛ بخش نخست: دستور و واژگان فارسی در گویش هروی»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۱/پیاپی ۱۸۷، فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۰، ص ۵-۶۲.
- نرشخی، محمد بن جعفر. تاریخ بخارا، تصحیح مدرس رضوی، تهران: توس، ۱۳۶۳.
- Morteza Karimi-Nia, "Against *scriptio continua*: Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.